

Ю. КОЛІСНИЧЕНКО
С. ПЛАЧИНДА

**НЕОПАЛИМА
КУПИНА**

ЧАСТИНА
ПЕРША

Ю. КОЛІСНИЧЕНКО, С. ПЛАЧИНДА

Роксоляна

Лисавета Гулевичівна

ІСТОРИЧНІ ПОВІСТІ
з книжки "Неопалима купина"
(В-во „Молодь”, Київ, 1968 р.)

1970

ВИДАВНИЧА СПІЛКА ТРИЗУБ, ВІННІПЕГ, КАНАДА

WOŁODYMYR LESKIW
491 Belmont Avenue
Winnipeg, Man. R2V 0Z

Y. Kolisnychenko, S. Plachynda

Roxolania

Lysaveta Hulevychivna

HISTORICAL NOVELS

1970

TRIDENT PRESS LTD., WINNIPEG, CANADA

РОКСОЛЯНА

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА:

Роксоляна (1558 або 1561) — улюблена жінка турецького султана Сулеймана II (1520-66) Законодавця, родом із України, з-під Рогатина (передмістя Долішні Бабинці). Була вона донькою православного священника і звали її Настею Лісовською, але в 1520 р. татари схопили її, коли їй було 16-18 років в ясир і вона дісталася на двір султана в Царгороді, як невільниця. Але Сулейман взяв її собі за законну дружину, і вона була в поході з ним на Відень і жила тоді, під час облоги Відня в наметі в Семерінгу, передмісті Відня. Мала вона трьох синів і одну дочку. Син її Селім II був султаном в рр. 1566-74. Писав про неї венецький посол Піетро Брагадіно, що була невеличка на зріст, але граційна, і мала веселу вдачу. Звали її по турецьки „Чуррем - Султан” — себто „усміхненою”. Її портрет малювали італійські малярі, і один знаходиться в Фльоренції в галерії Уффіці, а другий портрет з’явився в 1596 р. в німецькім виданні „Іконес Султанорум”. Два її портрети знаходилися в Національнім музеї у Львові. Її постать викликала велике зацікавлення в літературі, їй присвячені: мелодрама Лаврівського „Роксоляна”, поема тої ж назви Старицької-Черняхівської, історичне оповідання „Роксолянка” Д. Шарабуна, повість Ф. Назарука „Роксоляна”, драма Гн. Якимовича, опера Ден. Січинського”.

(„Українська Мала Енциклопедія”,
В. Онацького, стор. 1625)

РОКСОЛЯНА

1

— Отче Іване, та у вас дівка, як маківка. Хоч малюй! Ясочка, далєбі!

І кожен, хто сидів за святковим столом у холодку під грушею, повернувся до льоху. Там з-під вогкої темної погребні, на тепле осоння вийшла Настя, несучи поперед себе розмальовану миску з великими моченими яблуками.

В саду кувала зозуля. Віщувала комусь довгі літа.

Пахло м'ятою, любистком.

Цвіли ружі. Гули бджоли.

З-за хати, з-за гострої стріхи виблискували золоті хрести церкви.

В глибині обійстя, на клуні, поважно куняв, стоячи на одній нозі, черногуз.

Буяло зелене свято — Тройця.

Настуся помітила, що на неї всі дивляться, розгублено зупинилася, зашарілась і ще погарнішала.

А вони — батьки і гості — не зводили з неї очей.

Батько дивився зачудовано, немов бачив свою доньку вперше. Та воно, по правді, так і було, бо він — рогатинський священик Іван Лісовський — лише нещодавно, по Великодню, повернувся з далеких довгих походів проти татарів і турків, де він благословляв козаків на бій з бу-сурменами, ретельно служив панахиди по загиблих і частенько сам брався за шаблю. Тож незчувся отець Іван, як виросла донька.

З сумним усміхом поглядав на сетричку Трохим — старший брат, чорнобривий ставний парубок. Він згадав сеї миті, що скоро розлучатиметься з Настусею, з матір'ю, з рідною хатою, бо після жнив дядько Максим забере його, Трохима, на Січ. Хтозна, коли повернеться звідти і чи повернеться взагалі.

Мати дивилася на доньку закохано і замріяно, щось думала світле і водночас бентежне, бо зволожились очі в матушки і на засмаглі руки впала щаслива сльоза.

Лагідно позирали на дівчину хрещений батько Тарас Гузь і хрещена мати — вони прийшли прямо з церкви сюди в гостину.

А батьків побратим, дебелий, наче з кореневища дуба витесаний козак з Канева, дядько Максим, докинув до своїх попередніх слів:

— Може, панотче, ще й посватаємось. У мене ж двійко синів. Один на Січі, другий — зброярем у Києві, на Подолі...

— А чого ж! — вигукнув батько і підморгнув у бік ще одного гостя — Ернста Тинського, молодого хвацького сотника з Бережан. Ернст служив у війську угорського короля і нещодавно познайомився з отцем Іваном, коли приїздив до Рогатина в службових справах. Тепер Тинський — частенький гість. Ось і зараз його осідланий кінь на прив'язі біля тину, а шляхтич сидить за столом у яскравій, розшитій золотом, венгерці та при шаблі. Лісовський розуміє причину відвідин: Настя. Та отця Івана зовсім не цікавить жених-католик, тому він так жваво відгукнувся на слова свого побратима Максима. І хоча Ернст по червонів, засовався на ослінчику, Лісовський взявся за карафку з преміщним медом:

— Можна й випити за таку оказію.

— Авжеж! — владно скрикнула матушка. — Дівці шістнадцятий годочок, а вони вже торгують нею! Слава Богу, діждалася помочі, так буду кудись віддавати. У Рогатині повно женихів, навіщо мені той Київ чи Канів...

На ту енергійну мову чоловіки тільки ззиралися.

— Не кричи, стара, — лагідненько повів Лісовський. — Дякуймо Богові, що послав таку дівку, здорову та роботящу.

— Ще й привітненьку, — озвалася хрещена мати, — і гарну, як мавочка лісова.

— Та й розумненька, — докинув басом кощавий отець Петро, що сидів скромненько в кінці столу. Отець Петро — священик найдавнішої в Рогатині дерев'яної церкви, розташованої неподалік кам'яного храму, де служить Лісовський. Отець Петро, крім іншого, веде школу в Рогатині, навчає дітей української, польської, латинської мов, сам викладає географію, риторику і математику. Настя Лісовська — найкраща його учениця, тож старий вирішив і собі докинути слівце, милуючись розумним личком своєї вихованки.

А Настя справді як намальована. Великі карі очі, а над ними, мов чорні блискавки, — тонкі брови. „Одна брова варта вола”, — звернув дядько Максим. Ніжний рум'янець, біле личко, важка руса коса через плече. А ще — вишита сорочка, добре намисто, барвиста плахта і чисті білі босі ноги.

— Неси, доню, — лагідно наказала мати.

Настя ступила крок і завмерла: десь з кінця вулиці почувся відчайдушний крик, несподіваний і тривожний у свято.

За столом занепокоєно переглянулися. Лише батько наче нічого не чув — наливав мед у дерев'яні келишки. Перевдягнений після Служби у вишиту сорочку, малинові шаровари, він був урочистий і веселий: радів, що повернувся з походів живим, добре виорав поле, засіяв пшеницею та ячменем, тим часом пройшли рясні — на урожай — дощі, він оджнивує та й заходиться зі своїми парафіянами укріпляти Рогатин кам'яною стіною, а ниньки любо посидіти серед рідних під грушею, яку невідомо хто й садив — дід чи прадід.

А з вулиці неслося кінське тупотіння, і вже близько, прямо за тином, озвався тонкий наляканий голос:

— Татари! Татари!

Вулицею, на коні, мов навіжений промчав хлопчина-пастушок, він і викрикував ці страшні слова. За ним наче вихор летів табун, що його хлопці водили на ніч. Настрахані, враз здичавілі коні більше нагадували про лихо, ніж крик хлопчини.

Настя закам'яніла з мискою яблук у руках.

— Мати Божа! — вигукнула котрась із жінок.

А батько, попри важку статуру, вже був біля хати і за мить вискочив з шаблею та мушкетом, якого одразу перехопив собі гість із Канева.

— Панотче... — спинив змиленого коня сусідський хлопець Івашко, що пас і коней Лісовських. — Орда суне... З Веселого Гаю... Череду зайняли, а ми кіньми втекли...

У двір забігали коні. Їх переймали Трохим, батько.

На церкві ударив дзвін — тривожно, гучно, часто.

— Трохиме, сідлай!

Заголосили жінки. Валували собаки. Іржали коні. По-бляк святковий день.

Дядько з Канева вже на коні, на вулиці.

Біжать люди. Матері з дітьми. Забігають у двір до священика, благально дивляться на свого духовного отця.

— До храму, старі! — владно мовить отець Іван. — Дівчата і хлопці — в байрак!! Нишком там сидіть! З дітьми — до храму... Жінко, Насте, — в байрак... Чоловіки — до зброї... За мною...

В руці Лісовського — шабля. Він уже на коні. Гарцює по обійстю. Очі його палають звитягою.

— Хутко, люди! Та не тягніть своїх ряден... душі рятуйте! Швидко, дівчата. Затримаємо, доки сховається... Старі, не біжіть за молодими, бо відставатимете і приведете за собою татар у байрак!... Дітей не беріть туди: плакатимуть — бусурмени почують!.. Насте!!

А вона й досі стояла мов закам'яніла. Мати схопила її за руку, миска полетіла в траву, великі мочені яблука розсипалися по шпоришу.

— Біжи до лісу, доню!

— А ви, мамо?

— А я... не вбіжу... Буду в храмі.

— І я з вами... Ні, тільки з вами!

По вулиці протупотів кінь: шляхтич Ернст Тинський хутко помчав на захід.

— Утік, трясогуз! — люто блимнув очима Лісовський.
— А я хотів ним передати... Трохиме! — гукнув сина. — Хутко городами до дядька Свирида. І — в Терєбовлю з ним. Там козацька залога. Та хай вони на підмогу запросять польський загін з Тернополя. Зрозумів? Лети, сину, хай тобі щастить, і... прощай...

Трохим на доброму коні щез у хащах саду.

Люди збігалися до церкви. Перед входом стояв у чорній рясі дяк з іконою в руках — стояв непорушно, немов чекав кінця світу.

Титар на дзвіниці щосили калатав у дзвони.

— Бережи, отче Феодосію, храм іконою, а ми — шаблю, — гукнув Лісовський дякові і повів нечисленний загін озброєних рогатинців туди, де вже здіймався до неба чорний стовп диму.

— Тату! — скрикнула Настя, але натопв заштовхав її усередину церкви, де палали свічки і з темних стін заспокійливо споглядали на людей святі угодники.

Настя дивилася на все невидючими очима, вона, приголомшена й вражена, ще не прийшла до тями.

Мати, вся в сльозах, потягнула дочку за руку:

— Сюди, доню... Ой горе... Ставай на коліна... Помолимось Господеві, він захистить і одведе.

По кутках церкви жінки тулили до грудей немовлят, пристрасно молилися бабусі: церква аж гула від людського гомону. Так минула якась година. Відтак, — наче вітер прошумів по церкві: прибігли хлопчакки зі своїх чат.

— Горить церква отця Петра...

— Отець Петро не виходить з неї...

— Татари на сусідній вулиці...

— Наші їх косять, січуть, а ті лізуть...

Голосніше, розпачливіше вимовлялися слова молитов. І раптом несамовитий крик молодиці біля входу.

Важкий тупіт ніг знадвору. Пах! — стріла вп'ялася прямо в темно-воскове чоло Миколи Угодника... Гортанні чужинські вигуки, наче собачий лемент...

— Татари!

Вони вдерлися в церкву, мов голодні вовки. Вдерлися хижі, люті. З кривими шаблюками, закривавленими ножами. Брудні, запилюжені обличчя. Заяложені кудлаті гостроверхі шапки. Дикі погляди налитих кров'ю очей. Людолови.

Сунуть. Схопили одну жінку, другу... Швиргонули немовля об кам'яний стовп... і всіх сколихнув божевільний крик матері... Полилася кров по холодній підлозі, бризнула на стіни, ікони.

Церква перетворилася на страшне пекло. Лише святі угодили байдуже споглядали дику різанину.

За своїм страшним звичаєм татари нищили немовлят, малих дітей, а дівчат, молодичь, підлітків хапали, зв'язували докупи.

Крутнули руки й Насті. Вона зблизька побачила щілинки червоних нелюдських очей. Кинулася мати на захист дочки, вкусила смердючу руку татарина, що завив од болю. Над паніматкою зблиснув ніж.

— Мамо! Матусю!...

Лежить мати, підпливає кров'ю. Щось шепоче. Чує Настя:

— Доню... хоч руками задуши... бусурмена...

А Настю несуть. Через кров... по дитячих тільцях... Повітря тремтить од несамовитого, божевільного крику матерів.

Надворі, перед входом до церкви, Настя уздріла дяка... Лежить з притиснутою до грудей іконою — лежить без голови.

Настю кидають на траву. І тої ж миті лунає чийсь владний окрик. Дівчину відпускають. Перед нею, на білому коні, якийсь татарин у чистій шовковій жовтій одязині, білій кудлатій шапці. Клинювата руда борідка, широкі вилиці. Примружені очі жадібно промацують її. Усміхнувся. Не по-людськи, хижо. Прицмокнув язиком. І махнув рукою. Насті скрутили руки, кинули на підводу. На якісь клунки, награвовані українські килими. Повезли.

А навколо горить село. По садках, клунях шастають злодійкуваті постаті з ножами. Крик, лемент.

На вулиці — трупи татар. І парубки наші з шаблями та ціпами лежать. І біля цілої гори бусурменських трупів — малинові шаровари, вишита сорочка — вже не біла, а червона... Руки розкинув, ниць лежить...

— Тату! — запручалася у вірвовках Настя. — Ріднеський мій... Встаньте, подивіться... на кого ж покинули мене... Добрий мій татуню...

Мовчить отець Іван. Лежить, порубаний, посічений. Приклав вухо до землі. Наче прислухається до стогону землі.

2

Степи. Безмежні, зелені, духмяні від трав і квітів. Орли в чистому блакитному небі. Свист ховрахів.

Та не радує степова краса Настю Лісовську, її односельчан. Їх женуть у величезному гурті, женуть разом з худобиною.

Дівчата, жінки, позв'язувані линвами парубки, чоловіки в колодках, і навколо на конях — вершники в кудлатих шапках, з брудними, спеченими на сонці, чужинськими обличчями. Важко скриплять вози, наповнені українськими скринями.

Рудобородий не дозволяє Насті іти пішаницею. Вона — на возі. У тіні брудної халабуди.

Поривається Настя до гурту, бо соромно сидіти на возі, коли всі односельчани позбивали до крови ноги, але старий татарин силоміць притримує її, погрожує батогом.

Не чіпають її вечорами, коли хижі ординці цілими гуртами тягнуть рогатинських дівчат у високу траву. Тоді вона затуляє вуха, щоб не чути розпачливих зойків, жалібних криків дівочих.

— Мамо, мамо, навіщо така кара? Що зі мною буде далі? — ридає під халабудою Настя.

Іноді їй здається, що все це страшний сон, що ось-ось він скінчиться і вона, Настя, знову опиниться на своєму

зеленому обійсті, а за столом під грушею сидітимуть батько, мати, Трохим, і дядько Максим говоритиме про її щасливе життя, про наречених, і зозуля в саду віщуватиме всім довгі роки...

Ні, не сон. А батька в неї вже немає. І матері теж. Зосталися там, у рідному селі, порубані, посічені. Їх поховують люди, що надійдуть із сусідніх сіл. Чи з Тереховлі, куди, бачили односельці, таки полетіли Трохим і дядько Свирид. Тому всі очікують, раз по раз озираються: чи нема погоні? Чи не чути тупоту козацьких коней? Та чим далі, тим менше надії...

В ту неділю, пограбувавши і сплюндрувавши село, що святкувало Тройцю, захопивши багатий ясир та наздогнавши деяких утікачів побіля байраку, погнали татари всіх з Рогатина на південь. До них приєдналися ще два загони, які грабували сусідні села. Зупинилися на ніч у якомусь лісі, та спочити не довелося, бо серед татар здійнявся шум — близько козаки. Кинули ординці велику частину худоби — підтюпцем погнали людей та прив'язаних до возів корів і коней. Гнали гнали і гнали. Торокотіли підводи, падали на землю скрині з награбованим добром, — його вже не підіймали, — а хто голосно кричав, тут же пронизували списом. Потім весь день переходувались у гаю біля самісінького Дністра і знову — петляли, тікали, підганяли батогами людей, аж доки опинилися в степах. Уже тут Настя, що досі лежала зв'язана на возі, роздивилася і побачила в гурті хрещену матір свою та козака з Канева. На зупинках у степу всіх мучила спрага, — Настя приносила своїм повний глек холодної води, що їй уволю давав сам рудобородий. Хрещена мати з дебілої, чорнявої молодиці перетворилась на висушену стару жінку. Дядька з Канева дуже побили, і Настя промила його рани, перев'язала голову пасами зі своєї сорочки.

— Оце так погостював! — лютував дядько Максим. — Оце висватав мавочку для своїх синів.

— Де ж наші? — гірко зітхнув згодом дядько, поглядаючи на крайнебо. — Де ж наш гетьман Ружинський,

з яким я та й твій батько, царство йому небесне, били Мелік-Гірея під Білгородом позаторік, коли бусурменський хан ледве втік од нас? Де ж козаки? І не знають, мабуть, на Січі, що татари коять. Не можуть, недолюдки, Січі вкусити, великої України, так по околицях шастають, мов розбійники! Бач: гризнуть, і — тікати! Злодюги! Ще ж і вибрали день Тройці, коли весь православний світ п'є-гуляє! Ех, вирватись би мені на волю, я б відплатив і за Івана, і за всіх.

— Що з нами буде? — шепоче Настя. — Куди нас ведуть?

— У Крим, дочко. Продаватимуть нас, мов бидло. А потім прикують ланцюгами біля весел на галерах. Станемо рабами довіку. А тебе, доню, купить у жони якийсь старий хан...

— Ой, ніколи! Я накладу на себе руки, але цього не буде!

— Не бери гріха на душу, Насте. Нічого не вдієш, Не вберегли ми околиці нашої. Так сталося. Головне: не забувай України. І коли станеш жоною, чи служницею, чи рабинєю в хана чи ще у якогось ірода, будь вони прокляті, не забувай, донько, хто ти і звідки. Пам'ятай, що в татарських темницях багато наших козаків гибіють, з ночі до ночі конають на важкій роботі. І якщо ти, ясочко, озвешся до них рідною мовою, то буде для них превелике щастя. А ще коли ти, служниця, чи рабиня, чи жона, ключі викрадеш та випустиш козаків на волю, то вже тобі буде шана довіку. Та коли й задушиш власними руками якогось бусурмена, то й тоді тебе Бог не забуде. Тільки сама не побусурменься, донько. Осиротіла ти, та не зовсім: не забувай віри своєї, мови рідної, вдома її не помічаєш, тую мову, а на чужині вона мов батько, і мати, і вся Україна.

Глибоко замислилася Настя над цими словами, згадала материне: „Хоч руками задуши бусурмена”.

...Гортанні вигуки, виляски батогів хутко піднімають людей, і знову женуть їх, женуть, женуть. Сидить Настя

в халабуді, а слова дядька Максима не йдуть з голови. І ще перед очима, мати, батько і отець Петро, її вчитель. Кажуть односельчани, що він став біля церкви з шаблею, не одного татарина зарубав, а коли запалала церква, то згорів у ній. Не рятувався, не тікав. „Вічна вам пам'ять, отче”, — шепоче Настя.

Бредуть люди. Вродливі дівчата — їх красу споганено. Матері несуть виснажених діток — з них потім виростуть яничари. Козаки — вони посивіють на галерах й одного дня шезнуть у морських хвилях... Бредуть і все озирються. Не видно? Не чути?

Ні, не видно. Не чути.

Якось надвечір бранці уздріли хвилі Дніпра, стіни великої фортеці на березі і велетенський пором, на якому їх мали перевезти у клятту татарщину, наче на той світ. І тоді вже облишили всі надії. Падали на коліна, цілували рідну землю, рвали полин, засовували під сорочки на пам'ять, плакали, ридали:

— Прощай, мати-Україно!

— Прощай, мир хрещений!

— Прощай, білий світ!

А на світанні з'явилися козаки. Почали штурмувати фортецю, нищити татарську залогу, і тут, на стіні, у короткому лютому бою, загинув Трохим, так і не побачивши рідної сестри. До вечора палала бусурменська фортеця. Кожен закапелочок обдивилися, але бранців ніде не було.

3

А Настя вже на гамірливому крикливому страшному торговиську у Кафі. Ось вона, Кафа, про яку не раз оповідав батько. Кафа, якою лякали дітей на Україні.

Сонце смалить з самого ранку. З моря теж подуває гарячий солоний вітер. Вирує людське море. І що Насті дивно, скрізь, з-поміж ординського герготання, чути укра-

їнську мову. Навіть сліпий лірник усівся в затінку фортечної стіни, тихо наспівує козацьку думу.

Настя стоїть під шовковицею. Її продає сам рудобородий. Його служниці викупали Настю, одягли у шовкову магробу, що так гарно облягає її стрункий стан. Перед нею — цілий натовп татар, якихось смаглявих чужинців у строкатому одязі, всі цмокають язиками, розглядають її, щось запитують у рудобородого і скрушно похитують головами, — мабуть, велику ціну править за неї проклятий татарин. А неподалік — рогатинці, її односельчани. З ними поводяться зухваліше — мацають м'язи, оглядають зуби, сіпають на всі боки. І ось уже крикнув до Насті дядько Максим, оточений чужинцями у білих довгих одежах:

— Прощай, Насте... Пам'ятай мої слова: не забувай віри своєї, України і рідної мови — вона тут, як голос з неба.

— Люди добрі, — вклонився дядько Максим рогатинцям, — може, хто повернеться на Україну, передайте сидам на Січ і в Київ, що батька Максима Некору продано в Сирію на галери. Мабуть, навіки. Прощайте, земляки, і простіть мене.

— Хай Бог простить, — зітхнув майдан.

І тільки лірник дужче затужив, заквилів словами старої пісні:

Ой чужино, чужино,
Чом у тобі так студено?
Та ні вітрів, ні морозів —
Повні очі мої сльозів...

А біля Насті йде торг. Щось азартно джеркотять татари й чужинці, сперечаються, мацають свої гаманці. Не сподівано всі замовкли. Шанобливо вклонилися в один бік — у супроводі почту на коні під'їздив поважний пан у дорогій одежі, білосніжній чалмі, барвистих сап'янцях. Крива шабля вигравала на сонці коштовним камінням. Кінь гарцював, розганяючи людей. „Багатий турок якийсь, — подумала Настя. — Недарма татари так гнутьсь перед ним”.

Справді, навколо всі зашепотіли: „Баша, баша”. А він згорда позирав навколо примруженими очима. Ось ковзнув поглядом по Насті, відтак ще раз глипнув — і вже не відводив зачудованих, широко розплющених очей. Підїхав ближче, зіскочив на землю. На червоній пиці рудобородого з’явилася вдоволена усмішка: надїхав путящий купець.

Так, юність брала своє: ні страшне сирітство, ні пекельне горе, ні чужинське місто не стерли з тендітного личка Насті ніжних рум’янців. Не злиняли її брови і пишні уста. Великі карі очі дивилися на світ печально, і в цьому теж була своя принада. Настя трохи змарніла, схудла, але стала ще стрункішою, гнучкішою.

— О, Роксоляна, — промовив нарешті баша. Настя презирливо скривила губи: вона знала ще від батька — українських дівчат турки звуть Роксолянами.

Баша простягнув руку і кінчиками пальців торкнувся щоки Насті. Та вона вдарила його по руці, і всі навколо перелякано зирнулися, а рудобородий аж почорнів.

Багатий турок схвально кивнув головою.

— Добре, добре, — повільно вимовляв українські слова.

Щось запитав у рудобородого, потім кивнув комусь — підійшов золотоноша з чималою скринькою, і прямо в поділ широкого халата татариніві посипалося золото. Швидко спорожніла скринька. Низько-низько схилився рудобородий, неначе золото гнуло його до землі. А Настю вмить посадили на носі, і чорні, голі до пояса раби понесли її вслід за башею.

Над Кафою не затихав стоголосий шарварок.

„Ні, зараз усьому буде кінець. Я не поїду в кляту Османію. Хіба звідси можна втекти на Україну? Ніколи. Прости мені, Боже”.

Настя перегинається через товстелезний борт галери. Хлюпоче, б’ється хвиля об корабель. Світить місяць, вистелює сріблясту доріжку до примарного обрію. Тиша на

кораблі. Всі сплять. Тільки риплять уключини, злагоджено б'ють весла по воді — вітру немає, і невільники-гребці працюють щосили.

„Зараз, сю мить... стрибну у воду... Все... Прощай, білий світе”.

Настя дивиться у воду, на блискучі лелітки. Невже всьому кінець? Якась сила чавить її до палуби, не дає їй кроку ступити. Ой, не хочеться помирати! Але не хочеться і плисти за море — звідти вже не вернешся на Україну. Краще вмерти...

Але ж не одна вона пливе. І там, у проклятій Туреччині, багато українців. Знедолених, забутих, нещасних. А може, їй пощастить чимось зарадити їм, може, ще їй відплатить за смерть рідного батька й неньки? А може, цей клятий баша зробить її своєю жоною чи служницею, і вона якось утече з козаками додому?

Настя відступає від борту галери.

А знизу, з-під палуби, де сидять галерники, лине пісня. Тиха, сумна, і Настя навіть розпізнає слова:

Бідна наша, бідна наша головонька,
Що чужая сторононька...

Дівчина обережно, щоб не розбудити варту і свого слугу-негра, спускається до галерників, але вони замовкають.

Голі до пояса. На ногах кайдани. Одні веслюють, інші лежать тут же на лавах, сплять після тяжкої каторжної роботи.

— Ви з України? — тихо питає Настя.

— Чуеш, Семене? Вона по-нашому говорить.

— З України, доню.

— І ти, ти теж з України?

— Що там, доню? Чи ще жива вона, наша ненька?

— А чи світять зорі?

— І давно ти звідти?

Ті, що спали, прокидаються, всі жадібно вдивляються в неї, очікують.

— Третій тиждень, як я з України...

— Третій тиждень... А ми... — Довгі весла падають у воду все повільніше і повільніше.

— Браття! Це ж наче вчора вона там була... І звідки ж ти?

— З Рогатина.

— А ми з Черкас... З Січі... З Полтави... Миргорода.

— Рогатин... Далеко забралися бусурмени.

— На Тройцю налетіли, — оповідає Настя.

— О недолюдки ,осквернили зелену неділю.

— А хто гетьманує?

— Ружицький... Розбили торік і позаторік Мелік-Гірея... Мій батько був у походах.

— Так, так... Євстафій, значить, гетьманує, хай здоров буде!

— Та мало він по морю гуляє...

— Чи не зледащів...

— Забув про нас... Уже сімнадцять літ приковані...

„Сімнадцять літ, — шепоче Настя. — Це ще на світі мене не було”.

— Он які дівчата на Україні ростуть!

— Тільки ж кому ця краса дістається? Ханові в гарем?

— Не все ж і ханові, зостанеться і для України. Бачиш, як гарно говорить.

— Спасибі, доню, що озвалася до нас. Розкажи ще щось про Україну.

Корабель зупинився, бо галерники перестали веслувати. Та одразу свиснув нагай, почулася гортанна лайка вартового, загалакали наглядачі, і невільники взялися за весла.

— Иди, доню. Спасибі тобі. Почули хоч слово живе з України, і то легше стало.

Заскрипіли уключини, захлюпотіла хвиля за бортом. Настя піднялася нагору, до свого закутка.

Коли вранці Настя прокинулася, корабель стояв. У віконце було видно місто на осонні — високі білі мінарети, розкішні палаци, приземкуваті будівлі.

Чуже місто. І чуже небо — якість підсинене, непрозоре, не ніжно-блакитне, як на Україні. Далекий, рідний Україні...

Поблизу зашаруділо, і Настя хутко запнулася по самі очі. Увійшов баша, вже не такий поважний і набундючений. Настя здивувалася, коли він злегка вклонився їй і плавно простягнув руку до вікна. Мовив ламаною українською мовою:

— Ось Стамбул. Столиця Порти. А незабаром ти, Роксоляно, матимеш високу честь — я тебе покажу на світлі очі царя царів, султана із султанів, намісника Аллаха, великого Сулеймана! — Баша, вимовляючи ці слова, приклав руку до грудей і звів очі догори.

Настя не стрималася, глузливо посміхнулася — посміхнулася уперше за ці страшні дні — надто вже нещирі були кривляння літнього баші при згадці про султана. „А для чого мене показувати Сулейманові?“ — подумала дівчина.

4

Кілька днів Настю готували до зустрічі з султаном. Її поселили у дві розкішні великі кімнати у дівочій частині гарему — сералі. Майстерно заграбовані вікна виходили на бухту Золотий Ріг, де погойдувались дуби, галери, парусники, бригантини. Настя бачила веслярів — напівголих, обвітрених, живавих. Серед них, певне, були і земляки.

Двері вели у великий двір — там дзюркотіли фонтани, пахло квітами і поважно походжали струнки красуні з чорними тонкими косами і такими ж чорними, злющими очима. То — жінки султана з гарему. Коли Настя вийшла в сад, її обступили одаліски, наложниці, старі валіде — жінки покійних султанів, похмуро розглядали юну красуню.

Настя не побачила жодного розумного, ба навіть теплого погляду. Усі дивилися заздро, як на суперницю, і

дівчина відчувала: мешканки гарему ладні її розтерзати.

„Невже мені судилося жити серед цих гадюк?“ — тужно подумала Настя і сховалась у свої покої. Днями не відходила од вікна, споглядала бухту, вдивлялась у край-небо.

„Чом я не пташка? Полетіла б на Україну, до свого села. Мамо, мамо, хто тебе поховав? І де? А тато... А Трохим... Чи живий? Чому не поспішає з військом запорозьким визволяти християн-земляків і свою сестру з неволі? Гай-гай! Хіба дійдуть вони сюди, на край світу, за море чорнее, холодне? Та сюди вітри з України не долітають. Не бачити вже мені рідного краю, могил батьків, білої хати, не бачити і брата”.

Сумно Насті. І злість, велика лють закипає на ворогів, що так нагло, по-зłodійському ввірвалися в гарне, щасливе її життя, осиротили, поневолили...

„Ну, я маю щось зробити. Задушу хоч одного турка. Мо' й самого султана! Ні, краще підпалю палац. Щоб горів і огонь було видно на весь світ. Щоб і на Україні почувли, як помстилася Настя Лісовська!”

Настя ходила по темнуватих покоях, і в неї виринали всілякі пляни. Але спинилася на одному: підпалити палац. О, як горітимуть оці дерев'яні прикраси, килими, тканини. Вона готуватиметься довго, терпеливо, але здійснить свій задум.

А навколо дівчини увивалися служниці, євнухи-негри. Купали її в духмяних, ароматичних купелях, підбирали найрозкішніший одяг. Тільки до обличчя Настя не дозволяла торкатися — їй не потрібні рум'яна, білила, парфуми. І служниці та євнухи дивувалися, силувано всміхаючись.

Настя виросла серед щирих відвертих людей, і ці вдовані посмішки дратували її.

— Ви такі ж нещасні, як і я, чом ото неволите свою душу — всміхаєтесь, коли хочеться плакати, — казала Настя. Але раби того не розуміли і продовжували скалити зуби.

На третій день прийшов баша. Він низько вклонився Насті, мов господині, прискіпливо оглянув її з ніг до голови і лишився дуже задоволений, бо Настя була чарівна.

Поганою українською мовою баша (звали його Гусейн) почав навчати дівчину, як вона має вести себе перед султаном. Треба підійти до володаря володарів і впасти перед ним на коліна. Потім поцілувати полу золотого халата або кінчик сріблястого черевика. Відтак чекати, що скаже повелитель.

Вислухавши башу, Настя гнівно мовила:

— На коліна я впала б тільки перед батьком чи матір'ю, якби вони з'явилися отут з того світу. Та ще перед тим, хто мене визволив би з неволі...

Баша не второпав слів дівчини — показував, як саме вона має падати ниць.

Наступного ранку баша знову прийшов і звелів одягати Настю: вони підуть до султана.

Дівчину одягали, а баша раз по раз поглядав у двір на сонячного годинника. Нарешті все було готове, Настя стояла, вкрита легким блакитним серпанком, мов казкова фея з давніх легенд і міфів. Та фея ледь стримувала сльози.

— Не забувай, що маєш робити, — нагадав баша. І повторював ще і ще, тільки азартніше, нервовіше. З того, як у Гусейна тряслись руки, Настя зрозуміла, що баша боїться розгнівити, не догодити султанові.

— Не забудь... не забудь поцілувати черевика, бо... — баша черкнув долонею по шії.

„О, мабуть, коли я не вклонюся султанові, баші відрубать голову. Ну що ж, хоч цим відомщу за наругу”.

Вони йшли нескінченною анфілядою розкішних кімнат падишаха. Тепер доля юної вродливої української дівчини залежатиме повністю від Сулеймана, якого історики усіх часів і народів називали одним з найгірших та наймогутніших повелителів Туреччини.

„Я, — писав Сулейман, — сам султан із султанів, цар царів, що роздає корони монархам усього світу, тінь Ал-

лаха на землі, султан і падишах Білого¹ і Чорного морів, Анатолії, Караманії, Румської² землі, Зулькадрашу і Ді-арбекеру, Курдистану, Азербайджану, Персії, Дамаска, Алектко, Кіпру, Мекки, Медіни, Єрусалиму, всієї землі Аравії, Йемену і багатьох інших земель, завойованих зброєю моїх благородних і славетних предків (хай освятить Аллах їхні могили!), а також придбаних вогненним мечем і переможною шаблею моєї найавгустішої величності...”

Сулейман Пишний — називали його в Європі, бо європейські посланці ніде не бачили стільки золота, і таких розкішних позолочених палаців, і щедрих бенкетів, і великих мисливських виїздів, як у Сулеймана.

Османська Порта нещадно грабувала підневільні народи і тому в першій половині XVI століття була одна з наймогутніших і найбільших держав світу. Їй скорялося понад тридцять держав. З Балкан і Персії, Африки й Аравії, з Азербайджану і Гібральтару, з Криму та Молдови до Стамбула пливли каравели, тягнулись довгі каравани, валки, на яких везли золото, срібло, мідь, залізо, килими, шовк, бурштин, коралі, слонову кістку і, звичайно, найкоштовніший скарб — бранців, рабів, дітей — майбутніх яничар, а також каменярів, художників, будівничих, садівників та інших майстрів, учених, що сприяли розвиткові в Туреччині науки, архітектури, культури. Ось чому Стамбул на ті часи швидко обростав палацами, дивовижними мінаретами, садами, парками.

А перед вишколеними, з дитинства навченими жорстокої науки убивати, різати і палити яничарами Османії тремтіли наймогутніші армії Європи. Морські пірати султана топили еспанські, венеціанські, генуезькі кораблі. Втрачав спокій і папа римський, коли до італійських гаваней наближались турецькі ескадри.

Далеко простягалися володіння Порти на південь, схід і захід, і майже зовсім не сягали землі Сулеймана на північ од Чорного моря. Тож султан мріяв про багаті

¹ Егейського.

² Арабської.

українські землі, про Київ на семи казкових горбах, про старовинний Чернігів і Львів, про Польщу, Литву, Росію... Та на заваді стояли запорозькі козаки.

Запорозька Січ — то був горішок, якого не міг розкусити ні кримський хан, ні Селім I, батько могутнього Сулеймана, навіть коли об'єднували свої сили. Татарські головорізи і турецькі загарбники, що не знали поразок, не могли здолати українське козацтво.

Зовсім недавно, 1516 року, Селім I дав Мелік-Гірею суворе завдання: зробити нарешті вихід на північ — знищити Січ, завоювати Україну. Врешті, одна Запорозька держава може дати для Османії більше, ніж тридцять інших підкорених держав Заходу й Сходу. Добре знав Селім I про чорноземи України, про ліси, повні звіра, про повноводі рибні річки і, головне, про надзвичайно працьовитих українців, котрі вміють обробляти землю, як ніхто в ті часи. За згодою Селіма I Мелік-Гірей склав цілий плян нападу: увійти у зносини з московським великим князем, купити в нього дозвіл на те, що татари пройдуть околицями Росії і нападуть на Україну з півночі, звідки ніхто не чекає небезпеки. Не поскупився Селім I: тридцять тисяч золотом подарував. „Подарунок князеві то дрібниці, — писав у секретному листі Селім своєму підданому Мелік-Гірею. — Коли ми візьмемо Україну, зруйнуємо цей щит, за яким ховається так багато держав і народів, то золото, віддане північному ведмедеві, повернеться нам у тисячу й тисячу разів більше. І сам північний ведмідь цілуватиме мої капці...”

Але плакали султанові золоті монети. Коли татарська орда на чолі з Мелік-Гіреем, завернувши від Білгорода, рушила на Україну, то її біля Сіверського Дінця зустрів могутній мушкетний вогонь, запорожців.

Мелік-Гірей одразу відрубав голови кільком нуррад-султанам: виходить, українські козаки дізналися про намір хана і султана.

Весь день атакували татари табір козаків, а вночі сталося неймовірне: запорожці оточили табір ординців і по-

чали нищити їх якимись небаченими вогненними кулями, що стрибали по землі, вибухаючи по кілька разів.* Мелік-Гірей ледь утік з кількома охоронцями, а все військо загинуло. Після цього татари цілий рік носа не витикали з Криму, а потім перейшли на свою улюблену розбійницьку тактику: по-зłodійському напали на окремі українські — якнайвіддаленіші від Січі та Наддніпрянської України — села і забирали ясир. І тут уже розраховуй на удачу: перехоплять козаки — смерть; пощастить утекти, обманути — є пожива, можна розбагатіти та й своїм сюзерам-туркам віддати частину. В 1520 році Селім I помер. Султаном став його єдиний син Сулейман.

Сулейман чув, що Гусейн-баша привіз із Кафи неймовірної краси українку. В султанських гаремах українки дуже цінувалися, їх купляли навіть на вагу золота.

Людина освічена і розумна, султан не терпів, що до гарему за постулятами ісламу добиралися жінки не дуже розумні, надто слухняні, затуркані, взагалі такі, що повністю відповідали слову „рабиня”. Дружина султана має бути рабиня з рабинь, тобто — найслухняніша, найпокірливіша, найтихіша. Так велів закон.

Та могутність Сулеймана дозволяла йому відступити од закону.

— Невже ви вважаєте, що я тварина? Що мені не хочеться такої дружини, яка відповідала б моїй душі, — грімав Сулейман на своїх слуг, що добирали дівчат до гарему. — Мій гарем наповнений гарними муміями. Але якщо і мої сини, мої намісники будуть схожі на своїх матерів, то біда нашій Порті... Ви розумієте мене?

І вже чимало полетіло голів підданих, які по бідності своїй не розуміли султана. Але Гусейн-баша добре вивчив свого володаря і не дарма поплив до Кафи: там, на ярмарках, він придивиться до українських дівчат, до кароокіх Роксолян. Він не раз у молоді роки бував з походами на Україні, навіть потай тримав у себе українку,

---

* Як відомо, запорожці в битві з татарами 1516 року застосовували порохові ракети, вперше винайдені на Січі.

шанував українських жінок за вроду, жвавий розум, і ширість, і співучість, і ніжність, і гордість. Два сини його, яких цінували при султанському дворі за розум, були від українки. Тож і сподівався Гусейн, що саме дівчина з такого героїчного народу могла б припасти до вподоби султанові.

А втім, лише Аллахові відомі плинні настрої, сокровенні бажання й уподобання великого Сулеймана. Неначе у веселому, доброму гуморі перебуває в ці дні падишах, але настрої — річ надзвичайно мінлива, особливо у великих повелителів. Тому в Гусейна тремтіли ноги.

— О Аллах, допоможи бідному Гусейнові здобути ласку великого Сулеймана, — швидко шепотів баша. — Ти знаєш, о Аллах, який непомітний став у дворі Сулеймана я, бідний Гусейн!

Баша пропустив наперед Роксолян. За знаком похмурого бєя, мовчазні воїни підняли важкі бунчуки. Настя та Гусейн-баша ступили у приймальню залю султана.

Ще дужче затремтів баша, коли помітив, що обіруч султана чимало дворової знаті та іноземних гостей. Це дуже кепсько — султан у таких випадках буває занадто крутий, і коли щось не по ньому — демонструє перед усіма своє вміння володіти шаблею... Гусейн пам'ятає, скільки голів покотилося з цього високого тронного помосту. Але нічого не вдієш — треба, нарешті, ризикувати. Іншого виходу в Гусейна немає. Його дуже відтісняють, зтирають при дворі, заздять за розумних синів, за колишні успіхи у походах і розкішний палац побіля Босфору. Його позбавили посад у дворі, тому Гусейнові так потрібно відзначитись перед султаном. І Гусейн розумів: або зараз у нього злетить голова, або він утре носа своїм заздрісникам. Згинаючись у три погібелі, неначе йому живіт судомила різачка, ледь не риючи великим горбатим носом по підлозі, Гусейн-баша трюхикав до султана. Його вигляд трохи змішив Настю, відволікав од тривожних думок.

Дівчина йшла рівно й гордо, рада, що біля султана багато людей. Хай усі бачать, що українці не згинають голови перед завойовниками. „Батько мій помер, як

справжній воїн. І мати не тікала від ординців. Не побоюєшся і я шаблі Сулеймана". І вона вже не бачила нікого, крім султана, чорнявого, непоганого з лиця, бородатого Сулеймана, який рвучко підвівся їй назустріч.

„Бісове дівчисько, — лаяв подумки Настю баша. — Хоч би голову нагнула. А втім, нічого, хай бачить султан, що така горделива, божественна красуня і впаде до його ніг”.

Усі прикипіли поглядами до Насті. Крізь легкий серпанок чітко вимальовувалася струнка постать дівчини. Султан махнув нетерпляче рукою — і Гусейн зірвав серпанок з Насті.

Запала тиша. Те, що дозволено за шаріятим лише султанові, побачили всі: диво стояло серед палацу. Незвичайна врода, ніжні лінії тіла і одухотворений, сповнений туги, смутку, зневаги погляд променистих карих очей. Руса коса через плече аж до колін. Лише мить постояла Настя відкрита для всіх, відтак рвучко запнулася серпанком — строга, недоторкана, горда.

— О великий падишах! — завчено приклав руки до грудей зігнутий баша. — О цар над царями, султан із султанів! Твої хоробрі воїни ще не завоювали дерзновенної козацької України, але найкращу квітку цієї країни зірвано і кинуте до твоїх ніг!

І Гусейн трохи театральнo простягнув руку до султана і гостро, люто зиркнув на Роксоляну. Так, саме зараз вона мала впасти до ніг Сулеймана і цілувати його черевики. Але вона... стояла.

Стояла, запнувшись серпанком; лице обличчя було відкрите, і на гарних устах дівчини відверто сяяла глузлива посмішка.

— Падай! — заскреготів зубами Гусейн.

Вона стояла.

Тиша неймовірна: чути, як десь далеко, в Золотому Розі, хлюпає хвиля і квилять чайки.

Всі очікують. Такого ще в палаці султана не було ніколи!

Гусейн-баша розпачливо падає на коліна й покірливо згинає голову, завбачливо оголюючи зморшкувату, як в обскубаній курці, худу шию.

Всі поглядають то на горду Настю, то на султана.

„За віщо така кара? — шепоче Гусейн. — Будь проклятий той час, коли я забажав привезти султанові українку”.

Він чує, що Сулейман стрімко йде до них. Зараз свисне шаблюка і...

Але шаблюка не свистить.

Султан зупиняється перед Настею. Він зачарований. Людина щира і відверта, він не може приховати своїх бенгежних почуттів. Дивиться їй у вічі, мов загіпнотизований.

— Як звати цю чарівну і таку свіжу квітку України? — нарешті тихо питає Сулейман.

— Роксоляна, — відповідає баша, не піднімаючи голови.

І знову мовчанка. По тому владний голос падишаха:

— Вона буде моєю дружиною. Вона народить мені сина такого ж, як сама. А тебе, мудрий Гусейне, призначаю реїс-ефенді* і дарую тисячу золотих гаманців.

5

— Хто ви?

Настя прудко підхоплюється з канапи, нараз схвилювана, стривожена. Служниця швиденько запинає Настю серпанком — отже, за спиною якийсь чоловік.

Пильно вдивляється дівчина в того, хто зайшов до її розкішних покоїв.

Високий, смаглявий, чорнобривий чоловік у сніжно-білій чалмі. Він поштиво вклоняється юній султані, і Настя не може повірити, що цей турок промовив її рідною мовою:

— Добрий вечір, дівчино!

---

* Високий чиновник султанського двору, кандидат на пост міністра.

Вона саме напівлежала на каналі, спершись на подушки, і споглядала у велетенське вікно, як золотіла, наливалася гарячою червленою міддю затока. За мінаретами, за палацами заходило сонце. Вона дивилася на цю красу і думала про Україну, про рідний Рогатин...

Як о такій порі гарно в їхньому селі! Сяють золоті хрести на церкві, бреде череда. Тьохкають солов'ї. Кумкають жаби в ставку. Пахне любистком, м'ятою, від ставка та темних кущів за клунею віє прохолодою. І тихо, миротворно бринить церковний дзвін. А біля їхнього тину вулицею йде в чорній рясі отець Петро, її учитель, і кидає поштиво у двір:

— Добрий вечір...

Немає отця Петра. З шаблею в руці захищав святу церкву, а потім і згорів у ній. Добрий учителю, як ти радів з моїх успіхів, як тішився моєю пам'яттю і жадобу до книжок! Не знаєш, що твоя учениця в турецькій неволі.

І в цей час, коли Настя думала про отця Петра, вона наяву почула його голос:

— Добрий вечір, дівчино!

Тож і схопилася рвучко. Але ні, то тільки голос схожий, а людина зовсім не знайома. А може, це переодягнений земляк, запорозький отаман, її визволитель?

— Хто ж ви? — ще раз запитала.

— Драгоман, перекладач.

— А, — Настя враз збайдужіла.

— Мені наказав султан навчити тебе турецької мови. А я теж з України. Іван Кочерга, з Переяслава. Добре знаю обидві мови.

— Як ви тут опинилися?

Драгоман гірко всміхнувся:

— Двадцять років тому потрапив у полон. Невольа... Був я раніше писарем, а тут швидко вивчив турецьку. І ось драгоманом при дворі.

— Двадцять літ... А чи хоч тягне вас на Україну?

— Інколи. Як побачу кого-небудь звідти. Защемить-защемить серце, та й по тому.

— Але ж ви могли б утекти. Разом з іншими.

— Міг би... Але навіщо... Як воно там? Та й тут у мене сім'я, син... донька.. І віру я прийняв їхню...

— Потурчився, побусурменився... — спалахнула Настя, дивлячись презирливо на драгомана і не помічаючи, що перейшла на „ти”.

Драгоман відвів погляд, тихо сказав:

— Тебе чекає така сама доля, дівчино.

— Ні! — дзвінко скрикнула Настя, і навіть крізь серпанок було видно, як гнівно палають її очі, пашить обличчя.

Два євнухи-негри злякано кліпали очима, служниця вийшла.

— Я донька козацького священика і ніколи не забуду рідного села, закатованої мами й тата — славного воїна; не забуду України і житиму для неї. А ти... Ти хоч одного козака визволив з неволі?

— Ні... — Іван Кочерга винувато подивився на дівчину, відтак опустив голову в білій розкішній чалмі. Зітхнув. Потім посміхнувся: — Он які діти на Україні повиростали! А я сина спершу навчав української мови, та й перестав. Він уже почав забувати мою науку.

— Він служитиме туркам? — гнівно запитала Настя. — Він уже, мабуть, дорослий?

— Вісімнадцять літ моему Алі... Андрієві. Алі — найкращий стрілець поміж юнаків Стамбула.

— Отже, він спритно вбиватиме українців? Твоїх родичів, твоїх земляків. Чи є в тебе, перевертню, хоч крихта совісти?

Драгоман підійшов до вікна, довго дивився на фіолетове плесо Золотого Рогу.

Непорушно стояв Іван Кочерга з Переяслава. Хрустіли його тонкі пальці.

— Чому сумує моя чарівна хуррем? — Сулейман квапливо, стрімкою ходою ввійшов до покою. Слуги нечутно вислизнули геть. Султан вклонився Насті, сів біля неї, закохано, з ніжним усміхом дивився на дівчину.

Цієї миті він зовсім не був схожий на грізного завойовника, царя царів, на одну згадку про якого тремтіли монархи всього світу. Високий на зріст, стрункий, швидкий у рухах, з молодечим смагливим обличчям... Чорні очі... Хвацькі гострі вусики.. Борода... Сулейман скидався на простого парубка, нареченого, що завітав на побачення до своєї судженої. Хоч він був дівчині нелюбий, але погляд його — добрий, ніжний, ласкавий — чимось нагадував (хоч як намагалася дівчина позбутися цього порівняння) погляд одного рогатинського парубка Семена, з яким вона вчилася в отця Петра.

Настя усвідомлювала, що почуття падишаха до неї щирі. І його ніжний усміх, і палкий погляд, і шанобливість, делікатність у поводженні з нею, і розумні розваги, циркові вистави, прогулянки на ялику, книжки — усе свідчило, що Сулейман справді закохався в юну українку, яка незабаром мала стати його дружиною.

— Досі я не знав, Роксоляно, що таке щастя. Воно — не в завоюванні держав, не в тисячах рабів, щастя мое — в твоїх очах, Роксоляно, в тобі. Але моє щастя не буде повне, поки я не дізнаюся, що в тебе на душі. Чим допомогти тобі, що гризе твоє серце, кохана? Чому така сумна?

Вона вже добре розуміла турецьку мову і могла відповісти Сулейманові:

— Чи знає падишах, що таке туга за рідним краєм? За рідним селом? За Україною?

Спохмурнів Сулейман. Закивав головою, зітхнув.

— На Тройцю, в таке гарне зелене свято, коли все село гуляло, раділо, веселилося, коли так ласкаво світило сонце, залетіли твої піддані. Розбійники. Вони вбили

мого тата й маму. Спалили хату, храм, село. Вирізали невинних діточок. Позв'язували людей і з усім награбованим по-зłodійському втекли. Все це було тільки вісім тижнів тому...

— Що я можу зробити, аби вгамувати твій біль? — гарячково вигукнув султан. — Як заспокоїти твоє серце? Скажи, Роксоляно, і я виконаю будь-яку твою волю, твоє бажання. Це — слово падишаха.

Настя не сподівалася на таку розмову і на таку поступливість султана, але, наділена природним розумом, вихована в освіченій родині, не розгубилася. Після короткого роздуму дівчина відповіла:

— Я хочу, щоб твої піддані, твої яничари більше не грабували моєї України, мого рідного краю!

Султан підвівся, приклав руку до грудей:

— Роксоляно, даю слово падишаха, поки живий і доки ми з тобою разом, жоден яничар не ступить на українську землю.

Ці слова він повторив тричі, і Настя повеселіла, навіть усміхнулася:

— Слово султана незмінне?

Сулейман плеснув у долоні, гукнув слугам:

— Сераскера і великого візира!

„Доки ми разом”, — повторювала подумки Роксоляна. — Дорого мені обійдеться ця клятва. Тепер я не маю права тікати на Україну, бо принесу з собою погибель моему краю. Але що важить моє життя і моя доля в порівнянні з долею України, з життям тисяч і тисяч українців? Невже це настав той час, про який казав дядько Максим з Канева, про що просила мати перед смертю?..”

Увійшли двоє: чорнобородий старий військовий міністр-сераскер, і могутній, мов гора, ушавлений полководець, великий візир, що не раз очолював орди яничар у походах. У них за спиною стояв ефенді з гусячим пером.

— Я повеліваю, — мовив Сулейман, — щоб мої хобрі воїни дивилися лише на три сторони світу — на схід, захід і південь. І щоб вони забули про північ. Жоден

турок більше не ступить на землю Запорозької держави — України.

Сераскер шанобливо схилив голову на знак повної згоди. Заскрипіло перо ефенді. А великий візир Ібрагім-баша стояв приголомшений: ось уже рік він старанно готував великий похід на Україну. Він вирішив утерти носа хвалькуватуму Мелік-Гірею і довести дрібним злодюжкам-кримчакам, що таке справжнє військове мистецтво. Врешті, у візира з Україною були давні рахунки: Ібрагім-баша за все своє життя в незліченних походах і битвах лише двічі зазнавав поразки й обидва рази — від козаків. Соромно згадувати, як він востаннє, п'ять років тому, змушений був ганебно тікати від запорожців і ледь не потонув через срібний панцир у Дунаї. Він збирався жорстоко відплатити козакам, повести всю армію, і ось...

— Я це роблю, — сталевим голосом промовляв Сулейман, — заради окраси мого палацу і всієї Порти — незрівняної по вроді і мудрості Роксоляни.

Великий візир знав, що заперечувати султанові — це все одно, що вмерти на його очах. „Треба діяти інакше”, — майнула думка в Ібрагіма. Схилив у поклоні важку лев'ячу голову перед Сулейманом і, притримуючи позолочену шаблю — дарунок султана, — вийшов геть.

Ібрагім у душі ненавидів хлопчакуватого султана і був певний, що могутність Порти тримається на ньому, Ібрагімові. Знав, що за ним підуть баші, беї, шейхи, які ревно дотримуються шаріату і яким православна українка в палаці султана дуже не до вподоби.

Хоробрий, підступний, Ібрагім-баша весь вечір просидів на самоті зі своїми плянами, думками. Він завойовник, воїн. Убивати людей, стинати голови — його професія, улюблена справа, без цього він не міг жити. Він мріяв потопити Україну в крові. Це мав бути найкривавіший його похід, про який оповідали б потім сотні, тисячі років. І от... треба подолати найголовнішого ворога, що зненацька з'явився перед ним, — Роксоляну.

Ібрагім вирішив перехитрити султана.

Вже й північ минула, а він усе зважував, обмірковував свій підступний задум...

7

Шепотіли по закутках. Озираючись, повідомляли одне одному, тулячи чалму до чалми: вона полонянка причарувала султана. Аякже, весь вільний час великий і могутній Сулейман проводить тільки з нею, Роксоляною. Султан наче забув, що в нього є гарем, де чекають його ласки найвродливіші жінки тридцяти підкорених країн. А він — лише біля Роксоляни.

— Так, вона чаклунка, — гудів султанський двір.

— У них на Україні є таке зілля...

— Звичайно. Адже серед запорожців теж є характерники, яких стріла не бере.

Баші й шейхи ображено шипіли:

— Вона вперта: хреста не зняла з шиї.

— Султан тепер не воюватиме багатої країни.

— Ми обідніємо.

— Невже намісник Аллаха захоче одружитись на невірній?

Шепотіли, але, як і завжди, всі падали перед сутланом ниць, гнули спини і до смерті боялися його гнівного погляду. Врешті немилість царя царів — то й була смерть.

Усіх вражала краса Насті, її розум. За кілька тижнів вона вільно володіла турецькою мовою, швидко навчилася читати і писати. Шейхи тільки чудувалися.

Минуло ще півтора місяця, і нова звістка вразила могутню Порту: Сулейман скріпив свою любов до Роксоляни високим шлюбом. Він надав їй титул великої султани Стамбула. Ніколи, за всю історію Туреччини, жінка ще не посідала такого почесного місця.

Злетіла голова в баші, який тихенько висловив своє невдоволення цим шлюбом, а хтось доніс на вухо султанові про крамольника. Плітки, теревені в султанському дворі вщухли. Натомість усі вихваляли вроду і розум великої султани...

Про неї заговорила Європа.

Настя майже завжди супроводила султана на різних виставах, бенкетах, прийомах і мала можливість розмовляти з іноземцями. Всю Європу вразила звістка, що султана-бранка з України — розмовляє з послами латинською мовою.

Подиву не було меж. Звідки колишня полонянка з України знає латинь? Дипломати стинали плечима: на Україні, кажуть, уміють лише орати та воювати.

Ні, пояснювала Настя-Роксоляна, на Україні в кожному селі є школа, яку веде священник або колишній писар війська Запорозького. Вони і вчать дітей церковно-слав'янської та латинської мов.

Настя зітхала, згадуючи, як отець Петро хвалив її при батьках, дивувався її пам'яті й розуму. „Вона гетьманувати могла б”, — не раз повторював отець Петро. „Трохи не вгадав мій навчитель, — думала тепер Настя. — Я майже гетьманша. А може й більше”.

А європейські послы швидко рознесли відомості про високу культуру на Україні. Заговорили і про неї, Роксоляну.

„Для його величності султана, — писав посол Венеції в Стамбулі Доменіко Травізано, — Роксоляна така бажана дружина, що відколи він її пізнав, то не хотів брати ніякої іншої жінки. Такого не робив ще ніхто з його попередників, бо в турків є звичай міняти жінок”.

Французький дипломат зазначав:

„У неї милий і скромний вигляд...”

Сам Сулейман Пишний назвав свою дружину „хуррем” — радісна. І справді, вона була особливо чарівна, принадна, коли всміхалася чи раділа.

А усмішка дедалі частіше з'являлась на обличчі Насті: вона раділа, що потроху приборкує султана. Її тішила клятва Сулеймана про ненапад на Україну.

„Багатьом тисячам українців збереже життя клятва Сулеймана, — думала Настя. — Як може розквітнути, зміцніти моя Запорозька держава, коли на неї не нападатиме Туреччина! Ні, палити султанів палац не треба, краще взя-

ти його як слід у свої руки. І стежити за Ібрагімом. У нього найбільша армія в світі. Чує моє серце: Ібрагімові не до вподоби клятва Сулеймана. Стежити, щоб клятий, візир не переконав султана. Треба оточити візира моїми вірними слугами...”

Але султан дотримував свого слова: невдовзі він послав великого візира з військом у похід на Схід.

...Вечорами Настя читала. В неї з'явився ще один учитель — старогрецької мови. Дуже швидко вона опанувала цією мовою і могла читати в оригіналі Гомера. Цим дуже пишався султан, вихвалявся перед усіма іноземними послами.

Майже щодня до неї заходив Іван Кочерга зі своїм сином Алі. Тоді Настя виряджала евнухів і служниць геть, і розмова з драгоманом а його сином затягувалась допізна.

Іноді вони переходили на шепіт...

Ні, Настя не задовольнялась одною лише клятвою султана. Вона хотіла більшого. У неї було достатньо розуму для цього.

8

Йшли змагання. Молоді наїзники, кіннотники султана демонстрували свою спритність, сміливість, силу. На пляцу, в затінку великого білого намету, сидів Сулейман. Біля нього — Настя. Тут же — Гусейн-баша, беї, шейхи, баші, ефенді, послі.

Найбільше переживала Роксоляна і драгоман Іван Кочерга: серед претендентів на золоту нагороду падишаха був і Алі. Покищо він ішов попереду разом з чотирма молодиками. Але їх чекала несподіванка: з падишахової стайні мали вивести найдикішого коня-аргамака.

Переможе той, хто довше протримається на ньому. Раніше переможців не було — майже всі тинули під копитами.

Та Алі дещо порадила сама султана. Він сідатиме останнім. Перед тим, як скочити у сідло, загляне у вічі коневі — це обов'язково. Потім поплеще його по шиї, скаже кілька слів. Це повинно допомогти.

Ось уже закінчили рубати лозу, скакати наввипередки. Лише троє зуміли перестрибнути великий рів з водою. Серед них — Алі на чистокровному арабському жеребцеві, подарованому йому султаною.

Конюхи підводять закованого в ланцюги дикого огиря...

Летить на землю один верхівець, другий. Завмерли глядачі.

Та ось підходить Алі, поплескує по шиї жеребця, зазирає у вічі і швидко стрибає в сідло. Спущений з ланцюгів кінь одразу стає дибки. Падає. Встає. Кидається в алюр. Вибрикує. Але скинути наїзника не може. Ще трохи часу — і кінь іде чудовою рисою перед султаном. Потім — кроком. Алі повністю керує конем.

— Нагороду надати цьому воїнові — він гідний моєї уваги! — вигукує в захопленні темпераментний Сулейман. Юнакові підносить позолочену шаблю з дорогоцінним ефесом.

— Сулеймане, — звертається до султана Настя латинською мовою. — Хлопець вартий того, щоб його поставити начальником над іншими воїнами. Він показуватиме гарний приклад, він навчить твоїх яничар добре триматися в сідлі.

— Так, моя хуррем, — каже султан, — ти більше дбаєш про міць армії, ніж мій дурний старий сераскер...

Наставляли вуха баші й шейхи, та ніяк не могли второпати, про що говорить султан з султаною.

— Призначаю Алі агою, — оголосив Сулейман, і всі шанобливо схилили голови, хоча в поглядах багатьох — заздрість: рідко якому молодому воїнові вдається одразу стати начальником над яничарами.

...А молодий ага з батьком усе частіше відвідував султана. І недарма.

Довго, надто довго цього ранку не виходив з опочивальні Роксоляни великий султан. А з'явився у своїх покоях веселий, радісний, збуджений.

Тільки-но усівся для сніданку, як убіг сераскер, що весь ранок чатував султана.

Упав на коліна міністр, затряслася його величезна чорна борода.

— О, ве... ве... — більше не міг нічого вимовити військовий міністр.

Веселий Сулейман зрозумів, що сераскер мав сповістити якусь кепську новину.

— Чим хоче засмутити мене мій слуга такого чарівного ранку, коли я дізнався, що моя дружина, велика султана Роксоляна-ханум, має подарувати мені дитину? Кажі, не залинайся, я вислухаю тебе.

— О тінь Аллаха на землі! Цієї ночі три галери з невільникми, зі зброєю знялись і... пішли в море, на північ. З ними утекло більше тисячі бранців. Усі з України, є і з Московщини. Вбито близько ста яничар-охоронців та наглядачів. Прошу високого дозволу послати погоню. Може, наздоженемо...

Султан мовчав. Нарешті озвався:

— А коли втекли веслярі і раби? Опівночі? На світанні?

— Ніхто не відає, володарю всесвіту. Вранці мені доповіли. Очевидячки — десь опівночі, о серце всесвіту.

— А що робив о тій порі мій сераскер?

Міністр похнюпив голову.

— Ну?

— Спав, о усмішка Аллаха!

— Ага, спав! — перебив султан. — Я давно помітив: мій сераскер дуже любить спати. Що ж, треба на це зважити і подбати, щоб мій слуга спав якнайдовше.

Султан кивнув охоронцям, ледь помітно черкнув ребром однієї долоні по іншій. Того було досить. Понурі, кремезні охоронці схопили свого міністра, будь-яке слово котрого до останньої миті було для них законом, поволокли у двір і там відтяли голову.

Ні, кохання до Роксоляни не зробило Сулеймана м'якшим до підлеглих. Він лишався тираном.

Очі його палали лютим вогнем, що згас умиць, як тільки до покоїв увійшла Роксоляна. Усміхнена, радісна, сказала, що хоче поснідати разом зі своїм дорогим мужем.

Султан звелів подати найрозкішніші страви.

А Роксоляна в душі святкувала велику перемогу. Більше місяця готувала вона втечу своїх земляків. А цієї ночі Алі-ага, разом з батьком та іншими полоненими, порубали варту, вивели з портових підземель рабів-невільників з України та Росії, озброїли їх. По тому знищили сторожу біля галер. А там уже їх чекали, готувалися, знали.

Ще ніколи так швидко не мчали галери по воді — веслярі вже не були раби, і сили їхні подесятерились.

Не наздогнати вже султанським яничарам трьох галер, що ріжуть хвилі Чорного моря. Піднято вітрила, і попутний вітер несе щасливих, збуджених козаків до рідних берегів, „у мир хрещений, на тихі води, на ясні зорі”...

У товаристві коханої Роксоляни султан забув про втрату. А може й не забув, просто в нього змінився настрій. Та й розумів Сулейман: ніхто не наздожене галер, де за веслами сидять найкращі гребці, які до того ж тікають у свій рідний край, на волю.

А вони й справді швидко линули морем, посивілі, почорнілі од сонця, вітру, тяжкої роботи, гіркої неволі; вони весело гомоніли і згадували добрим словом Настю-султану, слава їй у віках.

Минув рік.

У Роксоляни радість: народився син. Селім. І рада Настя, і трохи сумна: гарне хлоп'яточко, але ж... немає вже вороття на Україну. Не тільки клятва Сулеймана, а й син прикував її до чужини. А втім, це ж син! Він виросте... І такий буде, як Алі, І тоді... О, тоді вони можуть разом повернутися... Що ж, побачимо.

Няньок багато. Рабині так і в'ються біля молодой матері та дитини. Тільки іноді засумує Настя: ох, якби ж оце рідна мама була біля мене; і якби я жила у своєму Рогатині; народила б сина Семенові, приходили б подружки, сусідки, родички, приносили б породіллі і новонародженому гостинці: „щоб ріс здоровий та щасливий”; а потім які б улаштували розглядини, хрестини; яких пісень співали б; та як гарно в церкві хор виспівував би „многая літа”. А в саду щебетав би соловейко, і зозуля накувала б синові довгих-довгих літ...

Замріється Настя, відтак озирнеться: розкішні покої, килими, золото, срібло, оксамит, раби... і все чуже. Але тепер уже втіха: маленький Селім. І ще: дев'ята галера нещодавно щезла з Босфору. Майже всі невільники — українці. Є й білоруси, росіяни. Вони вже дома. Чи хоч згадують там її, султану? Туркеню.

Ні, не туркєня вона. До смерті лишиться українкою, донькою рогатинського священика, славного лицаря Запорозької Січі. Не зрадить вона в душі ні віри, ні України, ні пам'яті батьків.

Боротиметься.

І є з ким. Вона вже трохи знає про пляни Ібрагіма. Хитрий старий пес. Треба їй бути насторожі... І вона вивчає арабську мову, щоб спілкуватися з арабами — рабами великого візира (він полюбляв саме їх). Вона обдаровує слуг, які мають усе чути і все бачити.

Настя готувалася.

Готувався і великий візир.

Летіли напружені дні, місяці...

А зовні все йшло спокійно, розмірено.

Щоранку служниця підвозила Роксолянці візок з наїдками. Блищали позолочені зарфи — тарілочки для кави, інкрустовані дорогоцінним камінням (кожен камінець — знала Роксоляна — коштує десять тисяч піястрів), срібні манголи — жаровні, фарфорові тарілки з позолоченими кришечками. Служниця крутила столик, а Настя вибирала страви. Лишок віддавала рабам.

Потім — прогулянка з малим Селімом по саду. Розкішний обід. Мандрівка по морю на ялику — улюблений відпочинок Насті. Наказала гребти далеко в море. Потім годину ялик гойдався на хвилях, а Настя вдивлялась у блакитний небокрай, з-за якого випинались далекі непорушні хмари.

Їй здавалося, що це саме з України подув вітерець. Інколи їй вчувалися пахощі м'яти, любистку. Іноді вона начебто чула кування зозулі... Чийсь рідні голоси... Тоді наказувала вертати. Якнайшвидше.

Увечорі — книги. І арабська мова. Власне, вона за-прошувала рабів, і вони по-простому навчали султану: розповідали казки, легенди, повідомляли новини.

Вона знала, що в султанському дворі, в порту, серед сторожі, яничар, на галерах дуже багато Ібрагімових вивідувачів. Великий візир хоче викрити, застати на гарячому тих, хто влаштовує втечі невільникам на галерах. І все ж нещодавно одинадцята за останній час галера щезла з стамбульського рейду, і через дві доби посудина, як і всі попередні, кинула котвицю аж біля Великої Хортиці і була спалена втікачами-козаками.

Ібрагімові підлабузники, отже, не допомагали.

Їх викривали, таємниче вбивали, бо вони всі були турки. А Настині вірнопіддані — араби й негри. Та ще вірмени, грузини і, звичайно, свої — українці, яких майже не залишилось уже в Стамбулі — повтікали на волю, завдяки їй.

Правда, їй стало важче влаштувати втечу на галерах, але Настя не відмовляється від своїх плянів. Хай злиться Ібрагім, лютує. В нього повинен увірватись терпець. Цього й чекає Настя: він тоді почне діяти грубо, необачно — і вона скористається цим.

Йде потаємна війна.

Настя, зіпершись на оксамитові блакитні подушечки, напівлежить у своїй розкішній золотій альтанці. Навколо — квіти. У срібних мілких вазах плещуться золоті рибки. По золотих тонких гратах перестрибують униз головами барвисті папуги. У саду тьохкають солов'ї, нагадуючи Насті Україну і батьків сад...

Сонячні промені, протикаючи гущавину розквітлого жасмину, блукають по персидських килимах.

Від золота в альтанці висить казкове ніжно-оранжеве сяйво, і Настя в ньому здається неземною богинею.

Перебираючи діаманти у шкатулці, султана чекає угорських послів. Місяць тому в цій же альтанці вона прийняла еспанських послів. Еспанці, яким серйозно загрожувала могутня Порта, шукали покровительства в коханій дружині Сулеймана. Так уперше в історії Туреччини султана приймала дипломатів.

Золота альтанка — в султанському саду, куди під страхом смерти заборонялося заходити чоловікам. Та Настя порушила це правило: саме до золотої альтанки запросила еспанських посланців і півгодини розмовляла з ними латинською мовою. А через три дні за її намовою відбувся перший дипломатичний прийом у султана. Еспанського посла ввели під руки (щоб, бува, не кинувся іновірний на падишаха!) до покоїв Сулеймана. Занесли цінні дарунки: корали, діаманти, золоту статуетку буйвола. Стоячи, еспанець барвистими, пишними висловами возвеличував Сулеймана, просив ласки та миру для Еспанії. Султан коротко привітав посла і сказав, що дарує еспанському народові мир. Еспанця, притримуючи за руки, ввели. Прийом закінчився.

Так завдяки Насті Лісовській зачалася перша сторінка в історії турецької дипломатії.

Ця звістка блискавично облетіла нажахану яничарами Європу. За тиждень посланці венеціянських дожів занесли до золотої альтанки дев'ять срібних ваз, наповнених дзеркальною водою, в якій плескались червоні риби. На срібній таці до ніг Роксоляни було покладено символічну золоту корону володарки і рятівниці Європи.

А другого дня Настя казала султанові:

— Зоря Аллаха, тобі треба залишити Венецію у спокої. Цим ти покажеш світові свою великодушність... Історія уславить тебе...

Всемогутній завойовник, тиран, повелитель тридцяти держав слухняно схилив голову перед своєю мудрою Роксоляною і готувався прийняти послів Венеції.

Сьогодні Настя приймає угорських посланців. Вона добре розуміє причину їх відвідин: щойно турецькі яничари спустошили Угорщину, кинули її до ніг Сулеймана Великого. У лютій битві біля Могача загинув сам угорський король Людовік I.

Тепер на короля Угорщини місцева знать висунула хороброго угорського дворянина і полководця Яна Заполія, та несподівано втрутилася Австрія, яка доводила своє право на престол: покійний Людовік I був ставлеником Відня. Австрійська знать без особливих зусиль наставила королем Угорщини свого віце-князя Фердинанда.

Яна Заполія скинули з престолу. У знекровлений, пограбований вщент країні почалися чвари між дворянами, ремствував і народ.

...Роксоляна була впевнена: до неї мають прийти саме прибічники Яна Заполія.

У передпокої альтанки чотири велетенські евнухи-негри здимали вже чоботи з послів, мили їм ноги, обкурювали пахучим зіллям. Нарешті послі вдягли легкі сандалети й увійшли до чарівної альтанки.

Шість разів низько вклонилися послі султані. Їх було двоє. Один — Настя поблажливо всміхнулася — знайомий

уже їй венеціянець: він узявся клопотатися за Угорщину, очевидно, тому, що знав уже дорогу до золотої альтанки. А другий — високий, стрункий, з хвацькими чорними вусиками, тонкими рисами обличчя, холодними сірими очима. Щось таке знайоме для Насті. Він саме й почав:

— Вітаю тебе, преславна і чарівна султано, вітаю від імені угорського народу і короля нашого Яна Заполія та його дружини Ізабелли...

Роксоляні сподобалося, що посол визнає своїм королем славного угорця Заполія. Вона сама більше симпатизувала Яну Заполію, бо розуміла, в які страшні лабети потрапляє угорський селянин: братимуть турки, здиратимуть і свої пани, а тут ще й Австрія загребує руку простягатиме...

Настя пильніше придивлялася до посла. Нарешті перебила його, схвильовано вигукнула:

— Ви Ернст Тинський?

Посол зблід.

— Так, це ви... Сідайте, — вона показала на подушки. Венеціянець сів, а Тинський продовжував оклякло стояти.

— Одного разу ви проявили слабкість духу...

Тинський придивлявся до султани і крізь серпанок упізнав... колишню омріяну свою наречену. Упав на коліна.

— Ви... ви...

— Нічого. Забудемо про те, — зітхнула. — Адже те, що ви прийшли сюди, у грізне гніздо всесильного повелителя, якого може розсердити ваше прохання і... ви ризикуєте головою, одним словом... І те, що ви домоглися зустрічі зі мною, свідчить, що ви стали, Ернсте, набагато хоробрішим. І я ціную те... Більше того, я співчуваю вам... Я за те, щоб Угорщиною правив угорець...

Тремтячими руками Тинський розгортав якийсь дарунок. У нього, здається, відібрало мову. Він мовчки простягнув Насті щось осяйне. Султана придивилася: невелика золота ікона. Образ Богоматері.

Рвучко схопила цінний дарунок. Стала на коліна. Відкинула блакитний серпанок, схвильовано поцілувала іко-

ну. Пригорнула, як щось дороге-дороге. І неначе почула голос матері:

— Помолимось Господеві... Він відверне і допоможе... Тихо стало в золотій альтанці.

...Через кілька днів королем Угорщини став Ян Заполій.

— Годі воювати Європу, — казала Настя султанові. — Зверни свій погляд на Схід... Там багато твоїх ворогів...

..Бучний бенкет влаштував Сулейман на честь переможного завершення походу турецької армії на чолі з Ібрагім-башею до Азії. У цей похід великий візир брав з собою старшого сина Сулеймана, шістнадцятирічного Баязида, від першої дружини султана Фатіми.

Помітила Настя: Баязид люто позирає на неї після походу, Ібрагім-баша робить своє діло.

Бенкет вирував. Бриніла східна музика. На килимах танцювали полонянки. Султан не скупився на дорогі дарунки своєму візиреві. Але той сидів похмурий.

— Чому запечалене чоло в мого друга? — запитав ласкаво Сулейман. — Чи мало золота я подарував? Чи хто образив найславетнішого полководця?

Ібрагім-баша тільки й чекав цього запитання.

— Ні, сонцеликий, — почав він, — ніхто мене не образив, і щедрість твоя незрівняна. Але не вдовольняє мене цей похід, хоч і розширив я твої володіння і привіз чимало багатства.

Він казав правду, цей воїн, що майже сорок років провів у сідлі бойового коня.

— У мене таке враження, ніби я ганявся за мишами. Це ж курям на сміх: у мене були противники, не гідні мого меча. Я думаю, що ми робимо зовсім не те, володарю. Ти забув наші пляни. Ми маємо взяти Україну, казковий край. Які там землі, які там люди міцні та здорові! Немає кращих яничар, як вихідці з України. А сади, а хліб, який нам так потрібен! А ще мед, ліси понад Дніпром — вони мов навмисне ростуть для наших галер. А жінки які там — їхня кров оздоровить нашу Порту; моїм воїнам по-

трібні здорові жінки, а тобі, султано, гарні хлопці, добрі вояки. Маючи підкорену Україну, ми збільшимо нашу могутність. Не забувай, що Україна — це ворота до Варшави і Москви...

Блищали очі великого візира, палко доводив, розмахуючи велетенськими своїми руками.

Замислений сидів Сулейман.

— Та й таке візьми, мій падишах... Я не можу забути образи, нанесеної мені запорозькими козаками. Я врятувався від них ганебною втечею. Я тікав, як сирій вовк. Тоді запорожці перехитрили мене. А їх було в чотири рази менше, ніж нас. Такі обідрані, майже голі, одягнені в дрантя... І перехитрили! Два дні відбивали наші атаки, показуючи, що їх зовсім мало. А потім, виснаживши нас, вдарили свіжими силами. Полягло багато яничар, повелителю. Хіба ми маємо право перед Аллахом не відплатити за ту ганьбу і кров?

Сулейман мовчав. Він глибоко шанував великого візира. Це він, Ібрагім-баша, власноручно вчив юного Сулеймана сидіти в сідлі і вправно орудувати шаблею. Він учив тактики, військових хитрощів, як зараз учить Баязида. Він, Ібрагім, ще малого Сулеймана брав з собою в походи, гартував його. Врешті, Ібрагім був великим візиром ще при батькові Сулеймана, а слава видатного воїна прийшла до Ібрагіма ще за часів Сулейманового діда. Та й сам султан у всіх походах та битвах мав за кращого друга його ж таки, Ібрагіма-башу.

Тож мовчав Сулейман, мислив. А Ібрагім вів своєї:

— Не допоможуть тепер ні хитрощі українських козаків, ні їхня хоробрість, ні мужність народу. У нас така зараз армія, як ніколи. Настав момент! Мільйон яничар поведи на північ.

А Сулейман мовчить. Він розуміє Ібрагіма-башу, розуміє, що саме так і треба чинити. Та він пам'ятає, як засяяло личко Роксоляни, коли вона почула клятву про те, що турецькі війська не нападуть на Україну. Як вона поглянула тоді на нього! Тої миті він, Сулейман, зрозумів, що найщасливіший султан з усіх султанів, бо має не на-

ложницю, а ніжнього друга, має дивовижної вроди і незвичайної душевної краси дружину, біля якої спочиватиме від повсюдного фарисейства в Порті, має велику радість для серця. І все це зруйнувати?

— Ні, — мовив нарешті Сулейман. — На Україну ми йти не будемо. Я слово дав. Підеш на Польщу і Литву.

— На Польщу? — аж підскочив Ібрагім. Тобто звільнити Україну від такого грізного сусіда, як Польща? Дати можливість козакам ще дужче зміцнитись? Ні, на Польщу йти не можна, бо тоді Україна стане нашим наймогутнішим суперником. Адже Польща все-таки виснажує козаків, та й король польський тягне з України соки.

— Тоді ми заключимо з Україною угоду і попросимо дозволу пройти на Москву.

— Козаки на це не підуть. Вони не пропустять іновірців через свої володіння.

— Ми нагадаємо їм про Мелік-Гірея, якого пропустив великий князь.

— Московський государ жадібний, він і того золота не бачив у своєму барлозі, а козаки непідкупні...

— Ні, це неможливо, — сказала Роксоляна, коли Сулейман почав оповідати їй плян нападу на Москву. — Українці не пропустять твої війська до Москви. Та хіба Україна може піти на таку угоду з турками: уяви, що лишиться від козацької держави, коли по ній, по її полях, луках, селах і містах протопчеться мільйон воїнів на конях. Вчила я з історії, ще вдома, в Рогатині... Дев'ятсот третього року з Волги на південний захід ішло могутнє плем'я угорців. Через Київську Русь на південь, у далекі краї за гори. То вони грабували по дорозі наші села і міста, а коли перевалили Карпати, побачили родючу долину, де жили в мирі та злагоді молдавани і гуцули. Угорці відтіснили молдаван, а гуцулів закабалили та й зайняли Дунайську низовину. І потім ні князям, ні нашим гетьманам не було ні часу, ні змоги визволяти братів за Карпатським хребтом. Ось чого вчить історія. Я прошу тебе — не роби ніяких походів на північ... Якщо ти не послухаєшся...

— Моя чарівна ханум, хіба я можу тобі відмовити? — поспішив запевнити Сулейман, і Настя подарувала йому щирю усмішку.

11

А Ібрагім-баша не вгамовувався. Де ж там: галери щезали і далі. Візир збільшив кількість своїх вивідувачів серед охоронців порту, яничарів і навіть серед гяурів — воїнів православної віри. Але успіху покищо не було. В боротьбу включилася Фатіма — перша Сулейманова дружина, мати Баязида. Люто ненавиділа Фатіма Роксолян — адже через цю українку султан зовсім забув про неї та й на сина не звертає уваги. Біля нього завжди тільки Селім. Баязида виховує великий візир. Поклялася Фатіма будь-що-будь отруїти Роксолян. Її підтримували фанатики ісламу, шейхи, знатні ханум, її захочував і сам Ібрагім. Та великого візира султан раз у раз посилав у походи, і всі знали: така воля Роксоляни.

Якось, наслухавшись шейхів, беїв, ефенді, розгніваний Ібрагім-баша завітав до султана, почав гаряче доводити:

— О тінь Аллаха на землі, згадай свого діда, славного Баязида II, згадай його походи на Україну, на багаті землі Поділля, в степи. Скільки здобичі, які багатства! А зараз... Ти ж замислив здобути Москву, підкорити північ. А шлях лежить через Україну. Ти казав, що підкориш Польщу, Литву. Хочеш збудувати мечеті у Відні. Але ключ до цих країн, багатих міст — Україна. Треба йти туди! Треба, володарю!

Падишах наче й не чув.

— Подивися, що коїться. Повтікали всі невільники з України. Вкрадено більше двадцяти галер, а скількох охоронців убито! Ослаб наш фронт. Немає гарних галер, немає міцних, витривалих веслярів. Раби зі Сходу — худі, миршаві, самі кості та шкіра, хоч як їх годуй. Вони слабо веслюють, ми програємо будь-який морський бій. Вони

довго вантажать. А українці дужі, загартовані. Корабель може йти без зупинки десять днів! Володар всесвіту, відмовся від своєї клятви Роксоляні! Цього вимагає іслам, цього вимагає Аллах!

Звівся жорстокий Сулейман. Схопився за шаблю. Ледь стримав себе.

— Геть! — показав на вихід.

Між султаном і великим візиром пролягла тінь ворожнечі. Ще дужче зненавиділа султану стамбульська знать. Кілька разів пробували отруїти її, та дарма: у султани були вірні слуги. Вони все бачили, все чули.

Напровесні 1531 року син Мелік-Гірея, молодий віроломний кримський хан Саадат-Гірей написав султанові листа про те, що він зібрався у великий похід на Україну. Просить на травень допомоги: сто тисяч війська на чолі з Ібрагім-башею.

У султана не було таємниць від дружини. Він прочитав їй листа. Запитав, як бути.

— Я відповім, — мовила Роксоляна. І продиктувала турецькою мовою відповідь: на Тройцю підійти до Черкас з усім військом. На цей час туди підступить і великий візир Ібрагім-баша зі своєю армією...

З'явився Саадат-Гірей до Черкас в умовлений час. Почав чекати Ібрагіма-башу. А козаки оточили татар і знищили всю армію дощенту. Голова Саадат-Гірея довго стриміла на вершечку брами у Чигирині. А Ібрагім-баша в цей час петляв зі своїми воїнами у палючих пісках Аравії. Зрозумів тоді великий візир, чому його сюди загнали, — це воля Роксоляни.

Повернувся Ібрагім-баша злий, лютий. Вирішив діяти рішуче — скликати раду шейхів, уплунути на султана, підняти весь Стамбул. Та Настя попередила візира.

— Великий візир чинить проти мене зло, хоче мене вбити, — різко мовила Настя Сулейманові. — Ти повинен скарати його. Адже він не кориться вже й тобі: збирає шейхів за твоєю спиною! Що це — змова?!

Так, Настя дочекалася. Не витримали нерви в Ібрагіма, пішов напролом. Що ж, вона виграла...

Сулейман покликав ефенді і почав диктувати грізний вирок Ібрагімові. Різно карбував слова. Відтак підписав футву. Пробив своєю печаткою. Наказав віднести на затвердження муфтію — голові мусульманської секти.

Муфтії довго читав наказ. Вивчав кожне слово, потім заплющив очі і щось шепотів. Руки його тремтіли, тремтіла борідка. Нарешті муфтії взяв з рук свого слуги гусяче перо і вивів під султанською печаткою єдине слово: „Олур” („можна”). Зняв перстень, нагрів його на вогні і ствердив футву печаткою, де у найвитонченішому різьбленні, у контурах головного мусульманського храму Кааба, можна було розібрати напис турецькою в'яззю: „Великий муфтії”.

Завмер весь султанський двір, коли під час засідання шейхів два баші, у супроводі яничар, піднесли Ібрагімові вирок.

Пробіг очима великий візир футву, жбурнув її геть. Обвів поглядом усіх своїх друзів і мовив:

— Вона перемогла!

За шаріятом високі сановники Туреччини, приговорені султаном до смерті, не повинні чекати, доки їх скарає кат. І Ібрагім-баша, ще могутній, дужий полководець, вихопив свого кривого гострого ножа і, поглянувши на Баязида, наче хотів щось передати йому, щосили вдарив себе в груди.

Удар був несхибний...

З почестями ховали Ібрагіма-башу. Посмутнів Стамбул. Ревіли гармати у Золотому Розі. Армія прощалася зі своїм полководцем. Понагинали голови баші і шейхи — немає Ібрагіма, нема хороброго і мудрого полководця, ослабла армія. Вона (ім'я Роксоляни боялися вимовити) зробила більше, ніж усі вороги разом.

А Роксоляна стояла біля вікна, споглядала похоронну процесію і не відчувала жалю. Була строга і затята. Так, це вона його вбила, вона.

„За сплюндровані наші села, за сльози України, за втрачене щастя моє і всіх дівчат-полонянок. За смерть батька і матері... Мститиму і далі. Скільки вистачить сил, до останнього подиху”.

12

— Насте! Насте-е...

Вона зупинилася. Крик линув з якоїсь галери. Голос відчайдушний, але наче такий знайомий і рідний.

Настя в супроводі сина Селіма — стрункого чорнобрювого юнака, Івана Кочерги з Переяслава, Алі та своїх наближених ханум і служниць — щойно вийшла з ялика, на якому весела компанія прогулювалась по морю.

Усі побачили: її гукав з долмацької бригантини якийсь невільник-весляр, прикований ланцюгами до сидіння. Галерник старий, голий до пояса, чорний від сонця. Лише біліє борода, волосся на голові та пишний вус. Ті вуса були такі знайомі...

Роксоляна, в серпанку, дивуючись, як її отак розпізнали, підійшла ближче до галери.

— Дядьку Максиме!

І вмить постали перед очима далекі-далекі дні: тихий сонячний день, святковий стіл під грушею, пахне любистком і медом — гудуть бджоли над розквітлим пелюстками квітів, і сяють золоті хрести на церкві, „Іване, та в тебе дівка, як маківка...”, і лелека на клуні...

— Дядьку Максиме, звідки ви?

— З Єгипту! По всьому світу носить мене гірка доля! Вісімнадцять років уже, Настю.

Вісімнадцять літ...

— Як ви впізнали мене?

— А сказали мені: он султанша. А я знаю, що це ти. Все знаю.

Настя звеліла Алі привести господаря бригантини. Незабаром з'явився низенький товстун з виряченими чорними очима. Арабською мовою Настя сказала, що хоче

викупити в нього всіх рабів-слов'ян. Упав на коліна товстун, слізно благав пожаліти його, бо на галері сорок два козаки, а таких міцних веслярів він зараз ніде не дістане. Тож сидіти йому в Босфорі рік... Але коли золотонша султани підніс товстунові дорогоцінні камені, гаманці з золотими дукатами, власник бригантини хутко погодився.

А на берег, похитуючись і потираючи роз'їдені кайданами ноги, сходили веслярі. Вони падали навколішки перед Настею, ридуючи бажали їй здоров'я та довгих років життя.

...Ще сонце не зійшло з-за далеких морських просторів, а на одній з галер у Босфорі заскрипів якірний ланцюг. Затріпотіли білі вітрила, дружно піднялися над водою весла. Численна сторожа ревно перевіряла папери. Але все було гаразд. Султанська печатка стверджувала: галера бере курс на Кафу. Алі-баша везе важливі вказівки Сулеймана кримському ханству.

Корабель відчалює.

На березі, кутаючись у блакитну індійську шаль, стоїть Роксоляна. Дивується сторожа: сама сутлана так рано проводить корабель, що йде в звичайнісіньких службових справах.

А Роксоляна знала більше. На галері — дядько Максим, нині вже дід Максим, і ще сорок викуплених невольників. А ще — Іван Кочерга, посивілий, старий драгоман, що вирішив померти на Україні. Веде корабель Алі, який став уже башею — могутній воїн Андрій, що теж побажав разом з батьком утекти на ніколи ним не бачену, але рідну Україну.

У морі галера поверне на Очаків, увійде в гирло Дніпра, спокійнісінько пройде між турецькими фортецями, розстріляє з гармат розгублену сторожу — і вгору по Дніпрі, аж до кам'яного гнізда запорожців — Хортиці.

Зійдуть усі на священну рідну землю. Дійде-таки до рідного Переяслава старий Кочерга, довго не впізнаватиме його ніхто з рідних, і так лишиться він там під новим

прізвищем — Драгоман. Алі-баша стане Андрієм Башею — славним запорозьким курінним, а потім і полковником, водитиме звитяжців у славі походи. А дядько Максим Некора — дід Некора, дід Турок, як зватимуть його тепер — візьме до рук кобзу та й піде по дорозі до рідного Канева. Пройде він багато сіл та міст і співатиме на майданах словами власної думи про славу українку Настю з Рогатина, що визволила з неволі тисячі українців невольників, перемогла самого візира — лютого бусурмана Ібрагіма. Знайде дід Некора онуків у своєму Каневі і розповідатиме до кінця днів своїх про далекі країни, де навіки загубилися серед чужих племен і народів славі сини України...

Тільки Настя Лісовська залишатиметься на чужині.

„Невже тут мені доведеться й помирати? — думала вона, струнка, гарна жінка, повна сил і енергії, проводжаючи того ранку галеру з останніми своїми земляками. — Невже більше не побачу свого краю? Золотого жита в полі. Блакитного неба. Невже не почую церковного дзвону, не побачу жінок у вишитих сорочках, лагідних і привітних? Невже не почую мови рідної? Ні, почую, побачу, якщо... якщо мій Селім стане султаном. І піде на Крим, розтрощить його, зрівняє з землею татарські фортеці. Отоді вже я приїду на Україну.

...А Селім зможе стати султаном, якщо його не вб'є Баязид. І коли самого Баязида теж не стане...”

Глибоко замислилась Настя Лісовська, стоячи над Босфором.

А виряджаючи через кілька днів Селіма на полювання, одягла йому під сорочку срібну кольчугу. Наказала ні на крок не відходити від старших братів і негайно відтяти голову тому, хто... стрілятиме в нього з лука.

Порада була марна. Під час одного з полювань ударила стріла в спину Селіму і відскочила. Бив якийсь слуга. Селім одразу підскочив до нападника і відрубав йому голову.

— Слуги Баязида хотіли вбити Селіма, — сказала ввечері Настя султанові. — Баязид ненавидить його і мене.

Рано чи пізно він уб'є Селіма й мене... Та й хіба ти не бачиш, о великий Сулеймане, Баязид дружить з персами, твоїми ворогами!

— Так, — сумно кивнув султан.

— Він одружений на персидській царівні, має від неї сина... А перси бунтують, повстають проти тебе, володаря світу...

— Бунтують! — крикнув Сулейман, якого розпалювали Настині слова.

— До того ж у руках Баязида віддана йому армія.

І це добре знав султан: військо дуже любить Баязида — веселого, простого, доброго начальника, хороброго полководця.

— Пущена в Селіма стріла — це лише початок зради і змови. Баязид хоче скинути і тебе з престолу, стати самому султаном. Для цього йому треба знищити Селіма і мене...

Бачила Настя: Сулейман лютує, вірячи їй.

— То що ти радиш зробити з Баязидом? — запитав несподівано.

О, вона тільки цього й чекала! Хоча пройшло двадцять літ, але почуття Сулеймана до Роксоляни не охололи. Не знав він інших жінок, крім неї. А вона була не лише гарною дружиною, а й першою жінкою Сходу й Європи. І це дуже подобалося султанові. Вона була неодмінним порадником падишаха...

— Баязида треба стратити! — мовила Настя. І їй не зрадив голос, не затремтів від страху. Вона мстила, вона боролася. З думки не сходила різня в рогатинській церкві. І рідна матінка, що підпливала кров'ю... І крик немовляти... Ні, того жахливого дня вона ніколи не забуде... І зробить усе, щоб не повторилося таке лихо...

На її очах глухонімі султанові слуги задушили Баязида. Навіть Сулейман вийшов, не міг дивитись. А вона чекала, доки Баязид посиніє, щоб ніхто не зміг врятувати його. Наказала знищити і маленького його сина...

...Страшна звістка сколихнула Стамбул, могутню Порту і всю Європу: Сулейман стратив рідного сина й онука. Такого не було за часів найжорстокіших тиранів „Чаклунка, — шепотіли мусульмани про Настю. — Вона зовсім звела з розуму нашого падишаха”.

А Настя тепер була спокійна: намісником Сулеймана тепер був Селім. Він приборкає кримчаків, він не тільки не нападатиме на Україну, а й сприятиме її розквіту. Більше того, він силами яничарів оберігатиме Україну. А вона, Настя, кінчить своє життя в рідному краю, серед рідних людей, рідної мови.

Такі були її пляни.

Але йшов час. Султан не вмирав, і Настя вирішила прискорити задумане. Тим паче, що тепер у неї було дуже багато вірнопідданих.

Наважилась отруїти Сулеймана. Це було не важко. Складніше інше: підготувати двір до перевороту, заповучити на свій бік впливових шейхів, беїв, башів. Треба підкуповувати, обдаровувати, обіцяти.

І от у травні 1540 року все було готове для перевороту. Начебто все. Настя чекала Сулеймана в своїй спальні. Наготовила келишки з вином. Наготовила страшний трунок. Відпустила рабів. Чекала. Годину, другу, третю... А він з'явився надто пізно.

Стояв на порозі і довго дивився на неї. І вона зрозуміла: справа програна. Не можна було довіряти шейхам і ефенді. Вони турки, вони патріоти. Вони ніколи не підуть за нею. Її продали, її зрадили.

Тільки тепер вона помітила, як постарів, висох старий Сулейман. Та їй було байдуже. Щеміло інше: вона вже не побачить Селіма султаном: її зараз скарають.

— Усі змовники уже страчені, — тихо мовив Сулейман. — Вимагають, щоб я стратив і тебе. Але я не можу. Не можу... Я прощаю тобі... Жити без тебе не зможу...

Тепер Настя облишила мрію про повернення на Україну. І туга за рідним краєм почала гнітити її, згинати до землі.

Настали дні, коли вона відкликала сина з далекого походу. І коли зайшов високий воїн, великий візир Порти, у сталевому панцирі і зняв шолом, жажнулася Настя: як статурою, усім виглядом Селім був схожий на свого діда, її рідного батька Лісовського.

— Помираю, сину, — мовила Настя. — Помираю, так і не побачивши України, тихого гаю біля річки. Так і не вклонившись могилам батьків. Не почувши ні зозулі, ні соловейка. Хоч би на мить усе це побачити і почути. Хоч би на мить...

Біля її ложа — два кароокі онуки, зігнутий Сулейман. Він стоїть навколішки і плаче. За ці дні він став схожий на ветхого старця. Всі розуміли, що недовго султан переживе свою кохану дружину Роксоляну.

А вона згадувала своє життя...

Ні, даремно прожила на світі. Вона все зробила для України, що змогла. Зробила багато. Сорок один рік пробула султаною Туреччини. Сорок один рік наймогутніша в світі держава не чинила нападу на Україну, більше того — ще й стримувала татар. Це врятувало козацьку державу від загибелі. Знала Настя з уст європейських послів та купців — розквітла її батьківщина, збільшилось населення, повиростали нові міста, зміцніла Запорозька Січ. Так, вона, Роксоляна, зробила більше, ніж усі гетьмани України і наймогутніші армії Європи. Вона остаточно і назавжди підірвала могутність Порти.

„Можу спокійно помирати. Моя батьківщина, моя Україна житиме! Житиме вічно! Житиме і боротиметься!”

Настя оглянула тих, що стояли біля неї.

Защеміло серце. Пожити б ще хоч трохи. Їй лише п'ятдесят шість років... Пожити б... Пожити...

Жовті кола пішли перед очима...

І раптом так яскраво, чітко побачила... ось перед нею... рідна хата. Біла, вимазана... Лелеки на гребені клуні... Пахне м'ятою... Сяють золоті хрести на церкві... Кує зо- зуля...

І мати, її рідна мати стоїть під грушею. Махає їй, Насті, рукою: іди, іди, до мене, доню! Іди!.. І все те почало враз туманіти...

— Мамо! — щосили гукнула Роксоляна. І луна пішла палацом від того крику.

То було її останнє слово.

К і н е ц ь .

ЛИСАВЕТА ГУЛЕВИЧІВНА

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА:

„Гальшка Гулевичівна, богата шляхтянка київська, жінка маршала мозирського Стефана Лозки, записала свій грунт у Києві на Подолі, де скупляло ся жите київське (бо Старий Город стояв майже пусто). Призначала його на просвітні завдання, на заснованне монастиря, при нім школи „для дітей шляхетських і міських”, „гостинниці для странників віри православної”. Слідом засновано брацтво, котре мало зайняти ся здійсненнем тих плянів, його „упис” (уставу) списано з кінцем 1615 року, і в нього вписало ся „безчисленно” народу всякого стану, з місцевого духовенства (перед усім з того кружка Плетеницького, що був певно властивим провідником того діла), також з української шляхти і міщанства. Вписав ся в се брацтво і гетьман Сагайдачний з усім військом козацьким; тим способом приймало військо нове брацтво й його культурні заходи під свою опіку і прибирало собі право скрізь і всюди виступати його заступником і покровителем. Маючи такого оборонця на місці, українське громадянство київське не журило ся ціякими властями й сміло й енергічно розвинуло свою культурну роботу, що сю глуху діру, якою перед тим був Київ, раптом зробило центром національного українського життя.

(„Ілюстрована Історія України”
М. Грушевського, стор. 262-63)

ПОЖЕЖА

Вогонь скаженів, гоготів, кидався в усі боки, відганяючи погорільців з клумаками і дітьми; вогонь пожирав міцні дерев'яні будівлі, різьблені ганки, орнаментовані фронтони; повітря навколо ставало нестерпно гарячим, як у печі; а з неба палило сонце, падав на людей гарячий попіл, снопи іскор розліталися навсібіч, вітер зривав солом'яні вогненні віхті, жбурляв їх на інші будинки; в їдкому диму метушилися люди з відрами; з дітьми, хлюпала вода, шкварчали, шипіли й парували облиті головешки.

— Кара нам, кара нам! — кричали повсюди кияни. — Господи, порятуй... Мати Божа, спаси і відверни... Каємось, каємось!

Молитви вигукували усі, і були вони такі щирі і страшні, що небо і небожителі повинні б, здавалося, жажнутися на свої діяння. Та небо мовчало, а вогонь не вщухав, вирував дедалі з більшою силою...

І вона, Лисавета, висока, схудла, почорніла, стояла, заломивши попечені руки, з обсмаленим вузлом волосся на голові, без хустини, яку десь загубила; стояла біля купи врятованих нею книг і невидючим поглядом озирала вогненне пекло, дивилась, як могутні язики полум'я злітали високо вгору, немов погрожуючи підпалити саме небо.

Хропли і дико ржали коні, якими возили воду; швидко проносили обгорілих і зомлілих; стримували за руки збожеволілих.

Лисавета нічого не бачила — вогонь заступив усе.

— Боже мій! Боже мій! Господи! За що?... За що така кара Києву і всій Україні? Що горить! Це ж душа народу горить, книгозбірня...

Лисавета сливе голосила, в неї паморочилася голова, боліло серце, їй хотілося кинутись у вогонь.

— Добродійко, — підійшла до неї якась молодиця у вишитій сорочці, чорній від сажі, в пожмаканому очіпку. — Дайте-но я змащу гусячим жиром ваші опіки. Лишенько, пані, як ви попеклися.

Молодиця заходилася змащувати шматком почорнілого жиру полечені руки Лисавети.

— Раба Божа Єлизавето, з тобою Дух Святий! — промовила заспокійливо черниця і бризнула водою на обличчя жінки.

Черниця пішла далі, заспокоювати інших, тих, що вже губили у страхові й розпучі розум, а Лисавета нараз прихилилася до плеча добросердної молодиці і вперше за ці дві доби затряслася в риданні.

— Що ж... Що це таке... Горить бібліотека... Найдавніша, найбагатша у нас на Україні!

— З нами Бог і Дух Святий, — заспокоювала молодиця. — Дасть Бог, збудується, все заново повернеться.

— Ой, цього не повернеш! Згорілих книг не напишеш, не відновиш таємничих письмен, які написано тисячу років тому...

Сльози текли по її закіптюженому обличчю, лишаючи чисті вимиті сліди.

...Фахнуло полум'я — здійнялися вгору якісь папірці — вони на льоту спалахували, черкнувшись об полум'я, і палаючими смолоскипами падали донизу, на людей, дерева, дахи.

Відчаю народу не було меж. Другий день палахкотіла пожежа на Подолі спекотної липневої пори 1614 року. Весь Київ зійшовся гасити її. День і ніч тягнулися до Дніпра численні вервечки рятівників, що передавали з рук у руки відра з водою. Скрипіли криничні журавлі. На вершечках тих будівель, які були поблизу пожежі, сиділи голі до пояса, закіптюжені, мов вельзевули, запорожці і лили воду на будинки, запобігаючи вогню.

Та все дарма: давно не було дощів, дерев'яний Поділ висох, та ще дув північний вітер — гнав вогонь прямо на житла, і щогодини сотні людей залишались без домівок, ставали нещасними погорільцями, жебраками.

Вчора згоріло три старовинні церкви, а по обіді вогонь дійшов до храму Бориса і Гліба — дерев'яної споруди старовинної, дивовижної, казкової архітектури. Храм стояв чотириста років, і всередині, на стінах його, були вималювані всі князі Київської Русі і перші гетьмани Січі Запорозької. У притворі, у сріблястих оправах, зберігалися давні книги невідомих літописців.

Шістнадцять парафіян, київських старців, ченців, не захотіли виходити з палаючої церкви.

— Як Бог не щадить нашого храму, то і ми загинемо разом з ним...

І коли язики полум'я лизнули високі, тонко вирізьблені бані, — всі кияни завмерли, покидавши шапки.

А тут ще двоє сивих старих кобзарів низько вклонилися багатотисячній громаді, відтак повернулися до церкви, широко перехрестились і врочисто пішли у вогонь. Вони вирішили принести себе в жертву Всевишньому, аби той врятував інших, порятував Київ.

Усі чекали, що після цього пожежа згасне. Але цього не сталося, церква горіла як скіпка. І люди стояли мовчки, лише десь оддалік плакали діти, ревла худобина, а тут, біля охопленого полум'ям храму, пританцьовував юродивий і голосно, весело вигукував:

— А Боженьки нема! Боженьки нема... Боженька згорів.

Люди несамовито хрестилися.

Лисавета забула про дім і про всілякі справи — вона весь день вчора носила відра з водою від криниць. Машталірам своїм — конюхам — наказала возити кіньми діжки з водою. Лише пізно ввечері з'їздила додому переодягнутись. І одразу повернулася: її почала непокоїти Києво-Богоявленська школа, при якій уже років двадцять учителі-дидасколи, українські письменники та вчені ченці збирали унікальну бібліотеку старовинних книг, папірусів та літописів. Чи не дійде туди вогонь?! Бо — все ближче і ближче. І Лисавета всю цю яскраво освітлену страшну ніч

носила воду і поливала приземкувату трапезну Богоявленського монастиря перед школою.

На ранок на змиленому коні примчав з Білої Церкви сам гетьман Сагайдачний. Швидко оглянув пожарисько Петро Конашевич і повелів ламати, зносити будівлі навколо місця пожежі, рубати дерева, утворювати своерідну мертву смугу навколо вогню. Дуже мудро придумав гетьман Сагайдак. Це був єдиний вихід зупинити пожежу.

Але ж тоді, вранці, несподівано знову подув північний вітер, нахилив до землі язики полум'я, і вони дотяглись до дерев'яних споруд Богоявленської школи і монастиря.

Зойкнула Лисавета. Кинулася до школи. Метнулася рятувати книги, проклинаючи себе за те, що не здогадалася винести книги, а цілу ніч даремно носила воду. Треба було забирати рукописи, літописи — чом вона понадіялася, що вогонь сюди не прийде! О, яка помилка!

Книгозбірню вона знала. Ще дівчиною приходила сюди читати латинські книги, дивитись на цікаві літописи, життя, рукописи старовинних світських повістей; тут вона сподівалася розібрати писання антів. І от...

З широких дверей школи вибігали дидасколи з речами, учні, ченці.

— Книги! Рятуйте книги! — гукнула Лисавета і сама подалася крутими сходами на другий поверх.

„В якому незручному приміщенні зберігається бібліотека, — подумала Лисавета. — Ніхто про це не подумав. Хіба ж можна у дерев'яному будинку..”

— Книги беріть! — кричала Лисавета і з першої полиці під вікном (як шкода, що воно заграбоване і не можна викидати книги крізь вікно) схопила кілька фоліантів, винесла просто на майдан у безпечне місце.

А школа горіла, вогонь швидко повз по дахові.

І знову вони в бібліотеці, де вже повно диму. Тепер схопила, вгадавши по шкіряній палітурці „Повѣсть временных лѣт...”.

Коли втретє виносила книги, на неї посипались вогненні шматки. Затріщало волосся на голові.

— Все загинуло! — в розпучі вигукнула Лисавета. — І чому антські писання, літописи, старовинні рукописи — у замкнених дерев'яних шафах?.. У кого ключі?.. А втім — уже однаково...

Тепер їй змащували опіки, за неї піклувалися, ледь вгадуючи в цій почорнілій, виснаженій за добу, розтріпаній жінці поважну багатійку Києва Єлисавету-Гальшку Гулевичівну-Лозку.

Тепер їй усе байдуже. Освічена жінка, вона розуміла, які неоціненні історичні скарби горять на очах.

Рукописні пісні Бояна... Історія вождя Малої Скіфії Атея, написана по-латині якимось мудрим пращуром-скіфом. Великі пергаментні згортки, ніким ще не розібрані... Рунічні письмена наддніпрянських антів, що володіли латинським, старогрецьким і своїм, покищо таємничим, нерозгаданим письмом. Покищо... Ні, тепер уже назавжди таємничим, невідомим. Можливо, так і вважатимуть антів якимись дикунами, варварами — хто знає...

А ще: сторічної давности книги краківських друкарів Голлера, Унглера і Фіоля з історії України... Книга великого українського вченого, професора Болонського університету Георгія Дрогобича „Прогностичні міркування”.

Як мріяла вона, Лисавета, вивчити і розібрати письмо антів, ці загадкові рукописи далеких родичів! А як хотіла прочитати старогрецькі і вірменські літописи про Кіммерію — прадавню Україну, про неврів і війну савроматів зі скіфами... Ніхто вже цього не прочитає... Як хотілося посидіти над трактатом Дрогобича, помислити...

— Горе, горе — лишаться невідомими для будучини видатні події нашої історії.

Знала Лисавета: всі ці книги, літописи, рукописи, пергаментні згортки уціліли під час татарської навали, бо зберігалися не на Горі, а по старовинних церквах Подолу.

Що не знищили татари, доконав цей страшний, нездоланий вогонь...

Лисавету оточили сумні вчителі, а вона грізними словами ганьбила їх — чом не виносили вночі книги. А втім,

і сама винна, теж не здогадалась. Учителі втішали її, підбирали врятовані нею книги.

— Бережіть „Повѣсть”... Хай хоч ближчу історію трохи знатимуть наші правнуки.

Під'їхав машталір Іван, певно, почув про те, що його господині зле.

— Поїхали, пані Лисавето, додому...

Надійшов і Сагайдачний, частий гість її дому. Смертельно блідий, виснажений, сумно кивнув головою, — мовляв, усе розумію, і допоміг Лисаветі сісти у візок.

А пожежа вщухала. Наказ гетьмана, його винахід виявилися дуже доречними — знесені тисячами рук будинки, вирубані дерева, перекопана земля — все це відірвало місто од вогню. Гарячі язика вже не сягали будівель.

„Чом тебе, мудрий чоловіче, доля раніше не принесла сюди?” — подумала Лисавета.

Їхала додому спустошена, — ще ніколи в житті не переживала такого горя.

„Які збіднілі ми тепер будемо перед іншими державами без своєї історичної книгозбірні, без багатьох літописів, без зафіксованої на пергаменті великої праісторії, — думала вона. — О горе!”

Їхали крізь дим, усюди — погорільці з дітьми, а то й немовлятами на клунках просто неба. Плач, зойк...

„Треба буде, погорільців перевозити до мого Батиевого”, — подумала Лисавета.

Її будинок — на Куренівці. Туди пожежа не сягнула. Врешті, їхній будинок — кам'яний, мурований, з великими світлими кімнатами: горниця для господині, спальня, світлиця, опочивальня для господаря, дитяча, де мешкає син Михайлик, кімната для служниці, кухня, їдальня.

Заможно жили Лозки.

Чоловік Лисавети — старий, набагато старший од неї Стефан Лозка був Мозирським маршалком, крім того, вони мали маєтки і землі під самісіньким Києвом: села Батиеве, Пукове, Високове; та й на самому Подолі побіля Дніпра були у них землі, що давали величезні врожаї го-

родини, яку збували тут же, на Житньому базарі. А сливи та яблука з їхніх садів скуповували не лише в Києві, а приїздили валки підвід аж із Варшави. Фрукти, пшеницю, мед, знамените на весь світ київське варення, пастилу продавали в Московщину. Були в них маетки на Київщині та Поділлі. За рік Лозки мали прибуток від землі понад тридцять тисяч польських злотих. Та ще — платня маршалкові. Тож не дивно, що Лозки — найбагатша родина в Києві.

Щоправда, старий, німецький Стефан Лозка, якому вже давно переважило за шістдесят, останні роки хворів. По суті, господарство завжди вела енергійна Лисавета, і їй доводилося тільки мріяти про вечори, проведені над таємничими рукописами в Подільській книгозбірні...

Вдома Лисавета скупалася, наділа чисте вбрання. Їсти не хотілось. Пішла до чоловіка, щоб трохи відвести душу.

Сивий Стефан лежав на подушках і розмовляв з садівником.

— О кохана Гальшко, — зрадів Стефан, — добре, що ти жива і здорова... Пожежа не скінчилась? А я оце кажу, що після пожежі наші сливки та яблука підскочать у ціні на Житньому...

— Бійся Бога, Степане! — зойкнула Лисавета. — Постраждали сотні родин, згоріла половина Подолу. Негідно наживатися на нещасті людей і підвищувати ціну. Навпаки, продаватимемо дешевше. Не треба, чоловіче, брати гріха на душу — ти й так зле себе почуваш.

Стефан кліпав очима, садівник схилив голову.

— Таке горе для України: згоріла українська Богоявленська школа, книгозбірня. Це страшніше за татарську навалу... Та хіба тобі це болить! — зітхнула Лисавета і вийшла до своєї кімнати.

Було гірко. Ось воно.. Потонула, погрузла в господарстві, цінах, клопотах; ще б пак — жінці належить займатися домівкою, маєтністю; не личить їй, мов ченцеві, ходити до книгозбірні і висиджувати години над якимись літописами... А чому?

З болем згадала змарновані молоді роки...

Двадцять один рік тому вона, молодша донька підстарости Володимирського, Василя Федоровича Гулевича, вийшла заміж за сина уніятського єпископа Іпатія Пацея-Христофора.

Шов їй тоді двадцять перший рік. Славилась вона на весь Київ — красуня, та ще й розумна, вчена, знала латинь, старогрецьку, старослов'янську, польську, литовську, французьку мови. Багато книг перечитала в домі уніятського єпископа, який відкрив школу, щоб впливати на київську молодь, залучати її до католицизму.

Лисавета католичкою не стала, зате досконало вивчила науки... і зачарувала єпископового сина. І сама закохалась у ставного, сором'язливого синьоокого юнака. І хоч багато сваталося до неї, подала слово католикові.

Та недовго тривало їхнє сімейне щастя. Помер молодий муж, зоставивши Лисавету з малою Катериною. А незабаром віддав Богові душу і Лисаветин батько, заповівши їй три села під Києвом та добрячий шмат землі у самому місті, на Подолі. Мріяла Лисавета про створення нової української школи для простолюдинів, але тут біда: напосівся на неї з погрозами старший брат покійного чоловіка. Запеклий уніят, він разом з усіма родичами дорікав Лисаветі за те, що вона зачарувала своєю красою єпископового сина, а потім... отруїла його. Кляті ляхи писали на неї наклепницькі листи, звинувачуючи її в зносінах з нечистою силою. І якби на Україні панували жорстокі тогочасні європейські порядки, то горіти б вродливій Лисаветі на огні інквізиції. Тож, коли маршалок Стефан Лозка запропонував їй свою руку і серце, Лисавета не відмовилась, хоч жених був на двадцять чотири роки старший за неї.

Від другого шлюбу знайшовся син Михайло. Але і заміжжя не врятувало Лисавету від переслідувань. Вона видала Катерину заміж за оршанського хорунжого Миколу Млечка — єпископова рідня обурилась: яке вона мала право єднати з православним доньку католика. На Лисавету подали до суду. Та суд виправдав Лисавету Гулевичівну,

а уніятів присадив: не лізьте на Україну зі своїми порядками. Досить того, що п'єте з українського народу кров і соки, грабуєте хліб і до хліба.

Закрутило в носі уніятам на суді, у великому залі магістрату на Старокиївській Горі. Побачили, що не люблять тут скорятися чужинцям. Мають свою гордість чесні трудові українці — це не панство, яке вибирає релігію по вигоді.

Так, унію не сприймали. Ще 1596 року на церковному соборі в Бресті була здійснена спроба об'єднати православну церкву з католицькою. Церковна унія мала на меті дужче закабалити Україну, поставити її в більшу залежність від шляхетської Польщі...

Уніяти визнавали главою церкви римського папу, вони прийняли основні догмати католицької віри, але зберегли слов'янську мову в богослужінні та обряди православної церкви.

Під прикриттям гучних слів про братерське єднання, любов до ближнього, під велеречивими розповідями про єдиного Бога унія несла Україні й Білорусії невільницьке ярмо.

Уніятські священники зганяли православних попів з парафій і взаконювали владу та жорстокий визиск, нещадне збиткування польського панства над українським трудящим людом. Недарма силоміць закривали православні церкви і коштами українського та білоруського народів будували костьоли. В установах усі справи вирішувались польською мовою, а українська витіснялась і принижувалася. Прибічники унії і „братерського єднання” під егідою єдиного „рідного” Бога спритно виштовхували українців з такої дуже прибуткової сфери, як торгівля, різко обмежували українців у заняттях ремеслом і зовсім не допускали до участі в міському самоврядуванні.

Єдине щедро робила шляхта — накладала на трудящих України непосильні податки. Про безправність і гноблення простого українського населення в містах свідчить

інструкція українських міщан Львова своїм уповноваженим на Варшавський сейм.

Львів'яни просили високий сейм і короля надати їм, українським міщанам, ремісникам, купцям, прав, якими користуються у Львові поляки, а якщо ні, то хоча б зрівняти в правах з вірменами, а коли і це буде неприйнятним — надати українцям у своєму рідному старовинному місті хоча б тих обмежених прав, якими користуються євреї. Інакше українцям лишається одне: кинути місто і йти жебрачити по світу...

Унія, отже, була витонченою формою колонізації України. Тож не дивно, що український і білоруський народи відкинули єзуїтське рішення в Бресті. Унія викликала могутній рух протесту й активізувала боротьбу українського народу за визволення з-під гніту панської Польщі.

Недарма київський суд виправдав Лисавету — то теж була форма боротьби проти уніятів.

Проте вороги Лисавети не змирилися. Вони замислили страшну помсту Гулевичівні. Але для цього потрібні були довгі роки...

Увечері, після суду, в будинку єпископа уніяти обмірковували свій підступний плян...

А Лисавета нічого не знала. Вдома у неї було чимало клопоту. До трьох її сіл додалися володіння Стефана — замок з фільварками у Кошові, село Монастирщина у Київському воевідстві та інші землі. Правда, Стефан теж був уніят і називав Лисавету по-польському Гальшка. Але він шанував українську мову і звичаї, православну віру і палко любив свою молоду дружину.

Довелося Лисаветі-Гальшці вести велике і складне господарство і навіть судитися за землю. Дуже муляла шляхти велика ділянка родючої землі прямо на Подолі — Лисаветині володіння побіля Волоської церкви виходили до Дніпра та гирла Почайни — один цей лан міг озолотити господаря. Позивався з Лисаветою якийсь пихатий і заздрісний шляхтич Діонісій Лукаревський. Але і на цей раз вона виграла справу — домагання заздрісників були даремні.

Господарювала Лисавета, багатіла її родина, а мрії про вивчення скарбів Подільської книгозбірні лишалися на потім.

І ось пожежа приголомшила її і принизила. Та ще пляни хворого Стефана про підвищення цін. Для чого таке багатство? Для одного сина Михайла? Ох, чому вона раніше не подбала про безпеку Богоявленської бібліотеки? Як багато втрачено...

Відчувала себе хворою, спустошеною, мов пограбованою. А воно й справді так. Раніше знала: хоч як гноблять польські шляхтичі українців, а нічого не виходить. У нас є гордість, є гідність, що виховувалася віками. Справді, погляньте на нашу історію, на наші книги. Кіммерійці... Скіфи... Анти... Поляни... Ні, ми не бидло, не раби без роду й племені, ми — прадавня могутня слов'янська гілка.

Так можна було казати досі. Можна було повести до книгозбірні й показати: дивіться на нас.

А тепер? Згоріло багато цінних історичних джерел, літописів, свідчень... Де ті кіммерійці, скіфи, анти? Де історія Атея, який у свої дев'яносто років не захотів підкорятися фракійцям і повів скіфів у лютий бій?

Що ж робити? Ридати? Гинути? А слід щось робити.

Рішуча, розумна, Лисавета зрозуміла: якщо тільки плакати, скніти, то ляхи й зовсім заклують. А ще посунуть татари, турки, які після смерті Роксоліани та її сина султана Туреччини Селіма II геть розперезались і нападають регулярно. Треба діяти. Треба захищати культуру так, як запорожці з Сагайдачним захищали свою Січ та й усю Україну від бусурменів і остаточного закабалення рідного краю Польщею.

Довго сиділа Лисавета в глибокій задумі.

„Я зовсім отупіла зі своїми маетками, господарством, одвічними грошовими підрахунками. І що тепер моє багатство, коли згоріли такі могутні вогнища християнства й освіти... Хіба лізтиме мені кусок хліба в горло? Хіба тішитиме мене золото в скринях? Навіщо воно? Дочка живе собі з чоловіком заможнo. Синові виділимо два-три села...

Досить. Стефан однією ногою в могилі. Пощо те золото, коли Київ і вся вітчизна так обідніла?”

Лисавета підвелася з канапи, довго стояла біля вікна, дивилася на сосновий гай, що підходив до Куренівки. Праворуч, за верхівками садів і будівель, виднівся Дніпро, він не виблискував, як завжди: падала тінь від диму і кіптяви, що зависали над Подолом.

Так, треба діяти, хитнула головою Лисавета, в неї вже виникла думка...

Вона добре знає, що діється на Україні. Польські магнати, уняти багатіють, міцніють за рахунок нещадного визиску українських селян-кріпаків, яких презирливо називають схизматами.

В містах усіляко притісняють українських ремісників та купців. Та все ж народ український не скоряється. Усе частіше в містах трудовий люд повстає проти визиску, відмовляється платити польським магнатам, старостам, ксьондзам різні побори.

Під орудою освічених діячів — письменників, священників, ченців — у містах гуртуються українці у братства. Добра слава ходить про львівське Успенське братство. Чула Лисавета про братства у Рогатині, Самборі, Холмі, Замості, Люблині.

Братства — то велика сила. Своїми коштами братчики будують українські школи, шпиталі, церкви, друкарні...

Як же, думає Лисавета, в Києві й досі немає братства? Українці тут не зібрані до громади, не виступають згуртовано проти унії, проти засилля польського... Треба починати з цього. Братство, школа, друкарня...

Слід негайно будувати нову школу. Іще кращу. Хай не тішаться уняти з нашого горя. Ми збудуємо не просту школу... В Європі кожна культурна країна має університети, академії... А хіба ми не спроможні? Які сили в нас! Смотрицький, Плетенецький, Копинський, Іов Борецький... Аби тільки відкрити школу чи колегію — вчені з'їдуться з усієї України, та й з інших держав потягнуться до нас культурні **люди**.

Звичайно, на побудову потрібні кошти. Де їх узяти і хто керуватиме, хто опікуватиметься цією справою? Про магістрат нічого й думати: там засіла шляхта і дивиться тільки, як викачати з Києва більше добра. Тож треба киянам гуртуватись у братства. Збирати кошти. Вона, Лисавета, може внести чималу суму на побудову колегії.

Думка чудова, треба лише її втілити в життя.

...Пришкандибав Стефан, спираючись на костур. Він важко дихав, халат висів на ньому, як мішок на кілку.

— Пробач, кохана Гальшко... Образив тебе...

У жінки відлягло од серця. Вона підійшла, турботливо допомогла старому сісти в крісло.

Він поцілував її руку.

— Нетактовний я, Гальшко, пробач. Ти день і ніч була на пожежі. Знервувалася, розхвилювалась, а я... з ціною на сливи та огірки... Розумію — це не шляхетно.

— Добре, що зрозумів, — тихо мовила Лисавета. „Він змінився, — подумала, — важка недуга зробила його м'якшим, уважнішим”.

— Страшна втрата, Стефане... Згоріла книгозбірня. Богоявленська школа. Який жадливий удар по нашій культурі. Твої єдиновірці танцюватимуть від радощів. Вони вже сновигають біля пожариська, тішаться...

- Ти знаєш, кохана, що я нічого спільного не маю з ними. Я завжди шанував Україну, твій народ, українську мову. Бачиш, і розмовляю з тобою тільки українською мовою. Я вважаю, що коли ти, поляк, литовець, росіянин чи й турок, поселився на цій благодатній землі, в українському місті, то маєш шанувати і тутешні звичаї, і мову, і людей, повинен бути людиною, а не свинею...

— Таких, як ти, мало, Стефане. Український народ має боротися за свою незалежність, за свої права.

— Готовий підтримати тебе, дорога Гальшко, в усьому.

— От я і думаю: слід і нам у Києві зібрати святе братство православних українців. Це товариство будуватиме школи, шпиталі, викупуватиме наших з турецької неволі. Як це раніше в Києві не зрихтували такого братства...

Лисавета нервово ходила по світлиці. Стефан кивав головою.

— Так, так, дорога Гальшко!

— Братство збиратиме кошти зі своїх членів. Ми з тобою, Стефане, гадаю, могли б робити чималенькі внески!

— О, певно, певно, — хрипів чоловік, не відводячи зволжених очей від обличчя Лисавети.

Дивився на неї замилувано: і в горі, в чорній сукні, змарніла й виснажена за ці дні, вона чарувала його, заворожувала. Яким завзяттям палають її очі! Які швидкі у неї рухи!

„Вона велика людина”, — подумав Стефан і тихо мовив:

— Пора тобі трохи перепочити... Бережи здоров'я...

Та Лисавета зовсім не чула його. Відчинила бічні двері до веранди, гукнула:

— Іване! Запрягай, будь ласка... Поїдемо...

БРАТСТВО

Ласкаве тепле поліття вже підзолотило київські пагорби, сади, ліси.

Весело сяють позолочені бані численних дзвіниць.

Нижна сивина ранньої осені — срібне павутиння — пливе у блакитній прозорості неба.

А над Подолом висне густий запах свіжотесаних дощок. Вищать пилки, стукотять молотки, димлять кузні та казани з смолою на майданах, цокотять зубила в дужих руках каменотесів.

Іде незвичайна всенародна толока: кияни відбудовують напівзгорілий Поділ. Сотні возів з камінням, колодами, землею, піском. Люди копають підвали, мурують стіни, ставлять крокви...

Скрізь — тимчасові курені, біля яких бавляться діти. Довжелезні столи, за якими усі вкупі їдять. Парують ве-

ликі казани з кашею, кулешем, соломахою, лемішкою, галушками, метушаться молодичі біля сяких-таких пічок.

Виграють м'язами козаки-запорожці, що теж допомагають погорільцям.

Повно ремісничого люду на відбудові.

Торговці, розорені ремісники. Завзято працюють підмайстри, учні, „партачі” (так називали майстрів, які перебували поза цехами, працювали відособлено).

На відбудову, на допомогу погорільцям вийшли пахолки (слуги) всіх православних міщан і багатіїв, наймити, городники (ті, що мають у місті городи і живуть з них), коморники — люди, які не мають власного житла, а наймають помешкання, живуть у „комірному”.

Щиро допомагають мулярам, ковалям, теслярам навіть безжурні, веселі подільські „гультяї”, чи „гольтяї” — вільні особи без ніяких занять, що живуть за рахунок випадкових заробітків, жебрацтва та щедрих пригощань богобоязливих купців, міщан і патриціїв Києва.

Веселий трудівничий шарварок висне над Подолом. Люди працюють завзято, дружно. Дружно сідають за столи, їдять, п'ють вино, що дарують багатії, слив'янку, пиво, брагу, сирівець, дулівку (наливку, настояну на грушак-дулях), деренівку — горівку, настояну на кизилі. Дружно й співають...

І тоді на Горі, у вікнах розкішних палаців та будинків, біліють злі обличчя шляхтичів, багатих уніятів, які досі раділи з нищівної пожежі, що пожерла православні церкви, найунікальнішу в Європі книгозбірню, школу і незліченні житла киян.

Тепер, споглядаючи з Гори великий людський мурашник на Подолі, шляхтичі крутять носами, похмуро сопуть. Їх лякає така згуртованість українського трудового народу...

— Трикляте бидло, — нервують уніяти, — ич, як заповзялись. А вони ж можуть отак дружно не тільки працювати, а й...

Невтішні думки лізуть у голови уніятів.

А на Подолі співають. Відтак — знову до роботи. Будівлі ростуть, як гриби після дощу. А в церквах правлять молебні, священники і старі парафіяни моляться за здоров'я киян, які пожертвували чималі кошти на відбудову Подолу.

Купець Булига, колишній запорозький курінний, подарував дві тисячі злотих і двадцять пар волів з возами. Міщанин Ходик — тисячу злотих і багато лісу. Мефедовичі виділили коней на підвіз, а також свиней, індиків, бичків, качок до обіднього столу погорільцям. Та найбільше пожертвувала пані Гулевичівна-Лозка: вісім тисяч злотих, розселила у своїх маєтках двісті найбідніших родин погорільців. Лисавета щодня годує на Подолі п'ятдесят теслярів і каменотесів на відбудові...

А сеї днини у неї гості. Вельми поважні і дорогі. Зібрались у просторій прохолодній альтанці серед саду.

Звідусіль звисають важкі виноградні грона, що в променях сонця здаються бурштиновими.

І на столі — виноград у срібних вазах, пляшки венгржини, мальвазії; фруктова пастила, яблука, груші, медяники, цукерки, дзбанчики з медком та яблучним квасом.

Веде бесіду Єлисей Плетенецький, архімандрит Києво-Печерської лаври. Після того як київський митрополит Михайло Рогоза та єпископ Іпатій Пацей — свекор Лисавети — зрадили український народ і перекинулись до католицької віри — віри панівної верхівки, — архімандрит Єлисей був, по суті, уже шістнадцятий рік главою православ'я в Києві. Навколо нього гуртувалось передове громадянство, що не хотіло католичитись, не хотіло скорятися панським гнобителям.

Єлисей саме розповів у альтанці, як він буде в лаврі друкарню та паперову фабрику і як підступно перешкоджають цій справі уняти з магістрату і, зокрема, сам Рогоза.

— Рогоза українець, а не хоче на Україні друкарні, — гарячкує письменник Леонтій Карпович, ієродиякон лаври, автор знаменитої на той час полемічної книги „Облічення на унію”. — Жалюгідний він перекинчик. Зрадник!

— Невдячний. Народ його вигодував, а він так люто глумиться над православними. Не хоче навіть освіти народові. Хоче, щоб українці були рабами у шляхти! — гнівно каже Максим Смотрицький, письменник, викладач слов'янської граматики у Богоявленській школі.

В задумі сидить вірний друг Лисавети Іов Борецький. Чотири роки тому він приїхав зі Львова, щоб у Києві посприяти освітньому рухові; налагодити книгодрукування. Останнім часом він викладав латинь і грецьку мову в Богоявленській школі. Пожежу він пережив дуже важко. Кликало до життя його те, що він сам організував два роки тому парафіяльну початкову школу, в якій учив і зараз учить дітей простолюдинів.

Поруч з Борецьким сидить Спиридон Соболь, колишній запорозький козак, а нині власник кількох палітурних майстерень у Києві. Шість років Спиридон перебував у турецькій неволі, веслував на галерах, плавав по морях, вивчив кілька мов і ось тепер вирішив віддати все життя народові, його освіті. У дворі Іова Борецького Спиридон влаштував друкарню, яку мав от-от запустити. Височезний, кремезний, наче витесаний з граніту, Соболь був одягнутий у малиновий козацький жупан і цим відрізнявся від інших гостей, на яких були строгі чернечі рясни. (Лише архімандрит Єлисей Плетенецький був у шовковій чорній рясі з великим клобуком на голові).

Розмову підтримував і славетний київський риторик, полум'яний промовець, український Ціцерон Ісає Копинський, перед яким тремтіли уніяти. Сидів у альтанці вчєний Лаврентій Зизаній та шановний гість з Львова Кирило Транквіліон Ставровецький, що вирішив залишитись у Києві, прислужитися освітній справі.

Скромно мовчав у кутку альтанки юнак, вчєрашній спудей Богоявленської школи Богдан Хмельницький. Учень Іова Борецького, тихий і уважний, він лише жадібно вислуховував кожного.

А розмова розпалювалася. Кожен згадував факти, коли уніяти до нестями раділи з пожежі на Подолі і особ-

ливо з того, що згоріла книгозбірня, яка дуже муляла очі шляхті, — адже такої бібліотеки не було навіть у Варшаві!

— Шляхта лютує, біснується, шипить і шкварчить у своїй ненависті до народу українського, — палко мовить Ісая. — Та, любе товариство, католики не тільки ненавидять. Вони наступають. Унія нищить, чавить, розбиває Україну. Унії вже захопили в нас такі святилища, як Софійський Собор і Видубецький монастир. Половину Подолу в Києві польський король віддав католикам... Ми мусимо боротись... Не щадити себе! І як добре, що мудра наша добра пані Лисавета зібрала нас. Мусимо поміркувати... Маємо помислити, як боротись проти цього звіра, що сів на шию Україні, ссе кров, поганяє, здирає шкіру, нажирається пампушками, обливається українськими медами та ще й ненавидить... нас.

— Людина, яка виїхала зі своєї вітчизни, пішла грабувати сусідній народ, потяглася на дармовий хліб і мед, людина, що сіла на шию сусідньому народові, — така людина вже проклята Богом і долею, — розмірковує Максим Смотрицький. — Таку людину або все життя мучить сумління, або вона відчуває глуху неприязнь до народу, з якого п'є соки, і тоді вже зайда, жадібний і нахабний пришеlecь, мстить народові, серед якого живе. Мстить люто, сліпо ненавидить, не терпить його.

— Може й так, — кивнув Ісая.

— Ось чому, — говорив далі Смотрицький, — ляхи торжествували, коли горіла наша книгозбірня, духовний скарб народу...

— Скарб, зібраний за віки і на віки, — сумно зітхнув Іов Борецький. — Велике нещастя! І чим зарадити горю?

До альтанки увійшла господиня в довгій, гаптованій сріблом, оксамитовій сукні з дорогими кружевами на комірі і рукавах, несучи срібну тацю великих, укритих сізюю патиною, слив.

— Частуйтеся, добродіі! Ласкаво прошу... Чули про новину?

Гості жваво загомоніли: так, так, і козаки ненавиділи уніятів. Днями розгніваний гурт запорожців утопив у Дніпрі ігумена Видубецького монастиря Антонія Грековича, що був генеральним намісником Києва і водночас вивідувачем уніятського митрополита Веняміна Рутського, резиденція якого була у Вільно.

Лисавета почала розливати прохолодний напій у келихи з венеціанського кольорового скла.

Один келих подала чоловікові, — він напівлежав у кріслі в затінку груші, побіля альтанки.

— Отож пригощайтесь, добродіі, і досить сліз...

Вона вже трохи одійшла після пожежі і в товаристві своїх поважних гостей була особливо привітна й весела.

— Це я кажу передусім для себе: годі сліз. Виплакала очі, а слізьми не зарадиш, треба щось робити, треба боротися, боротися нещадно з унією, з засиллям чужинців у нашій рідній хаті... Маємо будити людей! Маємо вчити їх, тягнути до освіти, до науки. Погляньмо, які в нас виростають кмітливі, гарні діти! А куди вони йдуть, що чекає їх? Навіть тих, кому Бог дав розум великий. Та відомо ж: у найми. Чорна праця. Та ще — військо. Хіба наші люди вміють лише наймитувати, гнути спину та битися на шаблях і веслувати на чужих галерах? А хіба піїтика, філософія, риторика, граматика, геометрія не доступна українцям? А хіба вони не вміють урядувати, піддержавному господарювати? Роксоляна — Настя Лісовська — сорок років керувала Портою. Гетьман Сагайдачний тримає в страхі і турків, і татар. Он які у нас люди! Та й ви, мої дорогі гості, уславили вітчизну своїми писаннями, великим розумом! Треба нагадати чужинцям, які сіли на шию нашому народові, що ми не бидло...

Гості схвально підтакували, поглядали на господиню з захопленням. Її схвильованість, передалася і їм.

— Всім християнам, освіченим та й неосвіченим українцям Києва треба згуртуватися в братство! — нарешті проголосила Лисавета.

— Правильно! — схопився з місця Ісая. — Львів'яни давно вже тримаються купи.

— Слушно, слушно, — промовив Іов Борецький. — Львівський статут братства я знаю. Може, пригодиться! А взагалі братство завдасть великого удару по уніятах, які хочуть перетворити наш край у свою вотчину. Не вийде! Не дамо!

— Так, нам треба гуртуватися, — погодився Ісая. — Братство потрібне. Саме зараз. Як ніколи, шановні мої. Пані Лисавета дійшла розумної думки.

— А хто має право бути братчиком? — озвався Спиридон. — І які внески?

— Суть не у внесках.

— Чому? Від внесків залежатиме могутність братства.

Зачалася жвава суперечка. Врешті вирішили за кілька місяців скласти статут і списки тих, хто вступатиме до братства. За цей час треба пустити розголос, розтлумачити людям, що це таке. Адже Київське братство має бути найчисленніше, найвпливовіше на Україні.

— А доки ми складатимемо статут, розказуватимемо про братство, треба діяти ниньки, робити щось важливе зараз же, — розмірковувала Лисавета.

— О, так, гаряче відгукнувся Борецький. — Це дуже важливо. Але що заподіяти?

— У мене є думка, — озвалася Лисавета. — Треба розпочати у Києві будівництво нової школи, наприклад, колегії. Її правда, можна назвати Братською школою, а коли розростеться, то, може, стане й академією європейського зразка.

— Так, так, — схвально закивав Максим Смотрицький.

— Гм... Колегія, академія! Це мудро, але... — Ісая розгублено оглянув присутніх. — Але ж як ми зможемо приступити зараз... Коли нема братства і незібрані гроші. Та й землі нема...

— Отож-бо й воно, — встряв Спиридон Соболю. — Нема земельки, на якій можна було б будувати школу чи академію... А магістрат не дасть.

— Ще б пак! Там сама шляхта. Вона з радістю виділить тільки по півтора аршина на кожного з нас...

Гості посмутились, одна Лисавета чомусь весело поглядала на гостей.

— Гроші і земля? Вони вже є! — мовила дзвінко.

— Як? Де?

— Я, шановні добродії, віддаю на будівництво академії свій перший внесок — двадцять тисяч злотих! Оце вам гроші. Навіть Стефан не заперече.

Всі весело загомоніли.

— Хай береже тебе Бог! — урочисто мовив архімандрит Єлисей.

— А щодо землі... То і вона є... Братство може орендувати мою землю на Подолі. То моє придане. Чудове місце.

...У січні 1615 року, в неділю, у церкві Успіння Богородиці на Подолі яскраво палали свічки. Стояв урочистий гомін, церква була переповнена людьми. Священики, філософи, поети, ченці, міщани, подільські ремісники — ніде ногою ступити.

Рокоче бас архімандрита Єлисея Плетенецького. Він зачитує Статут братства, яке зараз має утворитись.

...Братство повинно відстоювати права українського і білоруських народів. Насаджувати освіту по всій Україні та Білорусії. Відкривати школи. Готувати письменників, філософів, риториків, учителів. Оберігати пам'ятники історії, культури, цінні книги, літописи. Допомогати бідним, удовам, сиротам, старим. Піклуватися про нужденних членів братства. Викупляти бранців з татаро-турецької неволі...

Членом братства може бути кожен, хто бажає. Як чоловіки, так і жінки. Кожен бажуючий має ознайомитися з порядками і проголосити у церкві, перед товаришами, присягу, що виконуватиме всі накази і вимоги братства. Якщо порушить присягу, то вважатиметься клятвоступником. Після присяги новий член записуватиметься у братський реєстр і даватиме перший грошовий внесок до братської скриньки...

І тут же поважний, добрий Єлисей низько вклонився громаді і попросив її прийняти присягу в нього самого. Урочисто поклявся архімандрит бути вірним українському народові, боротися за його розквіт, боротися проти гнобителів.

Потім Єлисей приймав присягу в інших. Весь день записувались до реестру кияни. На срібних тацях вирости купи грошей.

Пізно ввечорі при світлі свічок, в урочистій тиші, обрали шість посадових осіб: двоє старійшин, керівників братства — Єлисея Плетенецького та Юва Борецького; двоє будівничих — вони мали відповідати за будівництво шкіл, шпиталів, храмів, готелів, пансіонатів для бідних і сиріт; та двоє шпитальних наглядачів, які мали організовувати догляд за хворими, каліками, пораненими під час війни.

Звичайно, головна влада була зосереджена в руках двох старійшин. Вони призначали день і час зібрань братства, у них зберігалися кошти — в одного був ключ, у другого скринька з грошима та документами. Старійшини мали бути і суддями: братчикам заборонялося звертатися до суду духовного чи світського. А будівничі, вони ж церковні старости, крім догляду за будівництвом храмів, шпиталів, шкіл, мали завідувати церковним майном, книгами, різним скарбом братства. Мали розшукувати старі літописи, збирати їх до одного місця. Шпитальні наглядачі — посередники у викупі козаків з турецької і татарської неволі.

Все було ретельно продумано, все обмірковано, і до цього багато доклала розуму та кмітливості Лисавета Гулевичівна, хоч вона, згідно з статутом, і не могла бути обраною до керівництва. Але Лисавета подбала, щоб кожен братчик мав якесь завдання і певну роботу.

В статуті передбачалося, що посадові особи переобиратимуться щороку. Обрані не повинні відмовляти, інакше на них накладалися великі штрафи. Хто без поваж-

ної причини пропустив засідання братства — штрафувався. Іногородці могли прислати свого представника.

На зборах право голосу мав кожен братчик, заборонялося тільки говорити про стороннє. Розмова повинна вестися тихим, рівним голосом. Ні в якому разі не перебивати одне одного, не дратуватись, не ображати будького.

Братчики, отже, мали виховувати в собі стриманість, певну етику, добрі смаки.

„Сесія братіям”, тобто збори, були щотижневі — у неділю. Збиралися також щомісяця, щороку і позачергово — для розв’язання непередбачених справ. Чотири рази на рік відбувалась урочиста церковна служба для братства, після якої братчики влаштовували розкішні обіди для жебраків, калік, хворих і сліпих.

Члени братства, мали допомагати один одному. Найперший обов’язок кожного братчика — відвідати хворого, зарадити йому, повідомити братство про біду. В цій згуртованості, монолітності, взаємовиручці теж мало виховуватись почуття взаємної любови, великої єдності.

Почесною місією братства була побудова шкіл на Україні, залучення українського трудящого люду до освіти, створення народних книгозбірень, розшук і зберігання історичних літописів, книг, документів.

Широка програма була в братства, і воно невпинно і швидко зростало.

Зростала й купа каміння, будівельного лісу на земельній ділянці Лисавети, де збиралися будувати академію. Каменярі обтісували гранітні брили, вже вищали пилки, то-рохкотіли хури з лісом, вже мало початися будівництво, та братчиків заїдала одна перешкода... Вони не можуть нічого сплатити за оренду Лисаветі. А магістрат, мов би навмисне (та воно так і було), вимагав документів про виплату орендованої землі — інакше не буде дозволу на будівництво. Уніяти чинили опір. А тут зібрані братством гроші одразу пішли на викуп українських селян та козаків з татаро-турецької неволі.

Мізували братчики, як бути. Є земля, і не можна нею скористуватися. Не хочеться й майстрів випускати з рук, і грошей немає.

Лисавета довідалася про муки своїх однодумців. Боляче стало Гулевичівні: над чим ламають голови поважні добродії! Адже вона з радістю подарувала б ту землю братству, якби згода... якби згодився Стефан. Без тієї згоди не оформити документи у магістраті, а на землю Стефан був дуже скупий. Хоч той шмат на Подолі — її придане, але чоловік дуже пишався, що там росте буйна городина.

Отже, потрібна згода. Відверта й чесна, Лисавета і хотіла все сказати Стефанові, і трохи вагалася. Хтозна, як це на нього вплине. І тоді вона візьме гріх на душу? Але ж за подаровані нею гроші для братства він нічого не сказав. Погодився, хоч, може, в душі і переживав. А тут ідеться про землю...

І все-таки вона наважилась.

Зайшла в кімнату до чоловіка. Він уже не вставав, лежав висохлий, жовтий. Важко дихаючи, дивився жадібно на свою чарівну Гальшку, і сльози застиляли йому очі.

— Стефано, — тихо почала Лисавета. — Братство наше росте, міцніє. Вже навезли каміння і лісу для будівництва академії, є проект, але немає грошей, щоб сплатити нам оренду. А магістрат крутить, без оформлених документів не дозволяє будувати. Тому я і надумала... подарувати нашу землю на Подолі... Подарувати братству на побудову школи чи академії, готелю, монастиря з будинком для сиріт і бідних... Як ти? Що скажеш, Стефано?

Переляк промайнув у чоловікових очах і зник. Кивнув нарешті головою: згода. Вона навіть не повірила.

— Так... Добре... Правильно, — шепотів він. — Хай буде, Гальшко, так, як ти хочеш. У могилу я її не візьму, тую землю. А хочу добра і тобі, і людям, і Україні. — Він стомлено заплющив очі.

Лисавета поцілувала чоловіка й хутко почала одягатися. Повеліла запрягати коней й сани. За півгодини була

вже в магістраті — там шанобливо розступалися перед небувалою гостею — пані маршалковою.

Лисавета звернулася до одного з писарчуків:

— Напишіть, будь ласка, дарчий запис на землю.

— Кому ж ви даруєте свою землю, ясновельможна пані?

— Київському братству святому на академію, готель, будинок для сиріт і монастир.

У магістраті принишкли.

— Святе діло, — сухо промовив шляхетний писарчук. І не встиг він почати запис, як по Києву полетіла неймовірна звістка, від якої блідли, зеленіли обличчя в уніятів і розквітали усмішки у міщан, ремісників, простолюду.

За годину дарчий запис був готовий.

„Я, Гальшка Гулевичівна, дружина його милості пана Стефана Лозки, маршалка Мозирського, з дозволу його милості і з кохання до братів моїх та рідного народу українського намірилася зробити добро...”

Я дала, подарувала, записала, і відказала, і вічним незмінним подарунком на вічні часи даю, дарую і відписую мое власне наслідницьке володіння, що користується справами і вільностями шляхетськими, власний мій двір у цілому вигляді разом з землею, дарую на школу для дітей як і шляхти, так і міщанських, на готель і монастир, щоб монастир цей і школа розташовані були на цій землі...”

І далі йдуть розміри ділянки, вказується, скільки років належала Лисаветі земля, які межі її тощо.

Другого дня в резиденції Київського братства — церкві Успіння Богородиці на Подолі відбувалася позачергова сесія братчиків. Єлисей Плетенецький, Ісаєя Копинський та Іов Борецький від імені братства щиро, схвильовано подякували Лисаветі Гулевичівні за неоціненний дар. Братство одразу здобуло великий авторитет серед народу. Врешті братство одразу стало могутнім — воно має свою землю і може здійснити омріяне будівництво.

ШКОЛА

Ні, не вгамувалася Лисавета. Бурхливе почалося для неї життя. Вона щодня бувала на будівництві, знаходила потрібних майстрів, їздила сама під Житомир по камінь — вибирала найліпший, щоб перша на Україні вища школа стояла у віках. Уже ніяка пожежа не страшна для шкільного закладу та книгозбірні: будівля кам'яна, могутня, мов фортеця. Лисавета виділяє валки підвід, коней зі своїх маєтків, волів, щоб безперебійно возили камінь, пісок, ліс для будівництва. Над проектом школи працювали всі — Лисавета, Іов Борецький, Ісає Смотрицький... Величезна і водночас легка, урочиста споруда мала ввібрати в собі найкращі риси української народної архітектури. Стриманість і простота ліній, міцність, величність... Гострий дах, як у сільських українських хатах... „Блакитні стіни мають гармонувати з небом і зеленим Подолом, піднімати дух у людей... Вже одна споруда школи повинна зачарувати світ. Хай усі бачать, що Україна має свій будівничий смак, свою архітектуру”, — казала Лисавета.

А ще в неї своє господарство, маєтки, землі — там теж потрібна владна рука, пильне око. Потрібні прибутки, бо Лисавета дає великі внески до братства.

А ще догляд за хворим чоловіком, життя якого підтримує лейб-лікар з Франції та ласка Лисавети.

А тим часом підростав син Михайло. І їй ніколи було навіть порозмовляти з сином. Він учив латинь та інші науки в школі католицького митрополита, і мати не мала часу перевірити його знання.

„Нічого, незабаром він піде в школу нашого братства, стане справжнім спудеєм, — тішила себе Лисавета, — обов'язково попрошу ректора, щоб записав мого Михайлика в клясу риторики. Хлопець має бути добрим полемістом, красним риториком, щоб умів давати відсіч лицемірним уніятам. Вони тремтітимуть від його промов і послань,

від його книг. О, ми почнемо разом з сином непримиренну війну проти гнобителів! Лихо вам буде, уніяти, тремтять, недолюдки!”

Ох, не знала вона, Лисавета, яку страшну помсту наготували їй уніяти, не здогадувалася...

СИН

Ніжно, мелодійно гудуть дзвони над Подолом.

Київ — святковий.

Прибув гетьман Сагайдачний з переможного походу на татар і турків. Прибув на відкриття Братської школи.

Освятити Братську школу прибув у супроводі козаків патріарх Феофан з Палестини.

Велике свято.

Лисавета поспішала. Машталір гнав коней. Їй треба переодягтися, забрати Михайла і приїхати назад, до школи, до майбутньої академії, що, виблискуючи новенькими вікнами, могутньо здіймається високою покрівлею над Подолом.

Зате уніяти в жалобі. Власне, їх і не видно ніде.

Київ святкує. Вже цілий місяць перед школою натовп цікавих. Приходили іноземці оглянути могутні, неймовірної товщини стіни школи. І ось відкриття...

Від радості, невимовного щастя Лисаветі забиває дух. П'ять років пролетіло, мов один день. Наче вчора — пожежа, вогонь, сльози, а сьогодні — стоїть велична школа. Та й готель майже готовий. Найкращі малярі розписують церкву... О, ще дивуватиметься світ з українського мистецтва! З генія українських майстрів!

Лисавета вдома. Михайла десь немає. Служниця повідомила, що він зараз прийде... Господиня швидко переодягається у малинову (як прапор у запорожців, подумала) шовкову сукню, заходить до чоловіка, над яким схилився лікар-француз.

Стефан уже ледь розбирає, що йому каже кохана Гальшка. Жінка цілує його воскову щоку і виходить.

У своїй кімнаті жде сина.

За ці роки вона трохи схудла і мов би помолодшала. На щоках виграє рум'янець, хода легка й граційна, струнка постать — ніхто не скаже, що їй сорок п'ять.

Щоправда, останнім часом вона чує багато похвальби на свою адресу. Та це їй байдуже: не про себе думає Лисавета — вона рада, що Київ матиме велику школу, а потім і академію. Тишилася Лисавета, що зробила на решті щось дуже корисне для народу, для України. Зробила навіки. І це наснажувало її, робило молодого, завзятого...

— Мамо!

Увійшов Михайло в святковому чорному сюртуку, шанобливо зняв чорну шапку.

— Мамо, ви мене кликали?

Якусь мить Лисавета оглядала сина. Боже, вона й не помітила, як він виріс! Стрункий, високий і... копія її, Лисавети. Викапана мати. Густі чорні брови, карі очі. Продовгувате обличчя. Високе чоло. Рум'янці на щоках...

Сіється козацький пушок над верхньою губою.

„Син, мій рідний син!..”

Щасливо усміхаючись, вона підходить до нього, бере за плечі, пригортає до лона, цілує в густе буйне волосся. Він пручається, аж наче сердито...

— Парубок ти вже в мене. Козак. Сьогодні, Михайлику, велике свято: висвячують нашу Братську школу. Приїхав ерусалимський патріярх Феофан. Сагайдачний прибув. Хочу тебе взяти з собою. Ти ж будеш спудеєм. Риториком. Уже не бігатимеш до уніятського єпископа. Закінчуватимеш науки у нашій школі. Тож ходімо...

Михайло опустил голову.

— Я не піду, мамо...

— Що таке? Чи не хворий?

— Ні.

— То чого ж? Ходімо.

— Не піду.

— Що за дурниці, — поблажливо усміхнулася мати. — Це ж дуже цікаво. Такий день у житті України... Ти просто нічого не зрозумів... Не зрозумів мене... Не второпав, Михайлику... Ходімо, розповім по дорозі, що то за подія...

— Я все знаю, мамо, але...

Він підвів голову, подивився їй у вічі. І Лисавету вколосухий, чужий блиск його очей.

— Мені треба в костьол...

— Що це за вибрики?! — здивовано й обурено прозвучав голос Лисавети. — Який костьол? При чому тут костьол...

— Мамо, — він твердо, її поглядом, подивився у вічі матері. — Мамо, я католик. Уже рік. Не казав вам, але я прийняв їхню віру.

— Їхню віру... — машинально повторила оторопіла мати, і враз блискавкою майнула здогадка: так, вони ще мстилися... уніяти... Родичі чоловіка... Вони вирішили забрати в неї сина.

Вона щосили вдарила по щоці Михайла. Ще раз. І ще. Поляски пішли по дому, в кімнату заглянула дівчинислужниця і злякано подалася назад.

Мати владно показала на двері:

— Іди! Сідай! Ніякої католицької віри! Ідемо на свято! А завтра ми тебе охрестимо ще раз...

Потемніли очі в Михайла. Він був в усьому схожий на рідну матір. І наполегливий, упертий був, як мати.

— Ні, не піду! Убийте — не піду!

Щоки його палали від ляпасів.

— Ніколи я туди не піду! — майже кричав син. — Не хочу бачити тих...

— Що? — наступала мати, ладна цієї миті убити рідного сина, адже з його вуст ледь не зірвалося образливе, вороже „лайдаків”, — так уніяти звали українців, козаків.

Та він уже опустив голову і чекав карі.

Лисавета отямилася, взяла себе в руки.

„Його вихованням зайнялися вони... Мені ж не було коли... Я забула про виховання сина... Сама винна... Дове-

деться тепер довго і терпеливо воювати за нього, за його душу...”

Вона мовчки вийшла у двір, де стояв розмальований різьблений візок. У карету було запряжено пару огирів. Сидіння застелене барвистим килимом. Лисавета сіла, машталір очікувально поглядав на двері.

— Поїхали, Іване, — зітхнула Лисавета. — Він не поїде.

„Збудувала академію, а сина втратила...” — наче хтось прошепотів їй на вухо. Вона захитала скрушно головою: так-так!

На вулиці — людно. Всі у святковому одязі. Йдуть зустрічати гетьмана, подивитися Братську школу, послухати патріярха з самого Єрусалиму, де зберігається гріб Господній.

Йй, Лисаветі, шанобливо вклоняються куренівські та подільські ремісники — кремезні гамарники і ковалі, веселі броварники, стельмахи і колісники, блідуваті та худі від постійного сидіння в майстернях шевці, кравці і палітурники, засмаглі майданники і рибалки, шаповали, різники... Усі вони — у вишитих сорочках, темно-синіх шароварах, щедро наваксованих чоботях. А жінки — у барвистих очіпках, розмаїтих керсетках, плахтах. Намисто, червоні і жовті чобітки... Те, що завжди викликало у Лисавети веселе збудження, гордість — тягнуться ж бо трудящі люди до свого! — тепер не цікавило її.

„Мій син перевертень... Зрадив їх. Гамарників і колісників... Бідових молодниць і ласкавих дівчат у барвистих стрічках... Зрадив Україну”.

Вона стояла під склепіннями просторої залі школи, вдихала змішаний запах воску, вапна і ладану. Вслухалася в казання патріярха і, хоч достеменно знала старогрецьку, майже нічого не розуміла. Думала про сина.

Потім промовляв Іов Борецький, перший ректор Братської школи. Вона теж хотіла чути його і не могла.

„Перевертень... Син мій зрадник. Його виховували роками, а я...”

Забула на мить про своє горе, таке раптове й нагле, коли почула, що до братства вступає сам гетьман Сагай-

дачний з усім Запорозьким військом. Намагалася слухати присягу Петра Конашевича. Потім знову промовляв Іов Борецький, якого патріярх висвятив на митрополита. І знову Лисавета думками линула до сина.

Стрепенулася, коли Іов Борецький згадав її ім'я. Читко і голосно. І тої миті, мабуть, за знаком нового митрополита, десь позаду розсипалися срібні дзвіночки:

Многая літа, многая літа...

Високо, високо злітали ніжні жіночі та дівочі голоси.

Многая літа, —

рявкнули баси.

Стояла як у тумані. Ледве впізнала Сагайдачного, коли той уклонився й тихо мовив:

— Хор зичить тобі, сетро, многая літа. І я хочу від себе і від війська Запорозького побажати тобі довгих літ щасливого життя на славу нашій матері-Україні.

Вона не витерпіла, затулила долонями обличчя, заридала...

САМОТНІСТЬ

Кривою вуличкою Луцька йде трохи згорблена бабуся. У чорному вбранні з ціпком у руці. Черниця? То чому так шанобливо вклоняються їй зустрічні?

Придивімось до бабусі, загляньмо в її очі, і ми впізнаємо знайомий, молодечий блиск карих очей. Та й брови напричуд чорні, не злиняли за довгі літа. Вольові риси обличчя... Невже Лисавета?

Так, це вона йде вулицями Луцька...

Низький уклін вам, благородна жінко! Щира шана!

Але як опинилася Лисавета Гулевичівна в Луцьку?

Невдовзі після відкриття Братської школи і Братського монастиря помер Стефан Лозка.

Лисавета вела довгі дискусії з сином, але даремно: його навіки отруїла уніятська мішура. Він уже ненавидів простих людей, Україну, запекло відстоював унію, ка-

толицизм. Доводив, що на світі існує одна віра й один намісник Бога на землі — папа римський. А схизматів, православних українців, треба нищити або перетворювати в покірне бидло. Це слово не сходило з його уст. Для рідної мови мав одне визначення — мужицька. Глумився над нею. І найстрашніше — його розбестили лінощами, відразу до праці, до трударів, що годують світ.

Так і жила Лисавета: з одного боку радість за Братську школу, слава про яку йшла далеко за межі України, гордість за Іова Борецького — ректора і митрополита, за Памву Беринду, мудрого молдаванина, який приїхав до Києва і написав перший український словник, гордість за Саковича та інших українських письменників, радість за те, що в братство вступив гетьман Сагайдачний з усім військом Запорозьким, — це відразу піднесло братство, зробило його ще могутнішим і впливовішим, а з другого — болючі трагічні діалоги з сином.

Коли Михайло одружився, Лисавета відписала йому добру половину маєтків, зокрема місто Кошів, село Монастирщину, замок з фільварками, Пукове та інші володіння. Але дедалі більше гризло, травмувало, пекло Лисавету паразитичне життя Михайла. Вважаючи православних українців дурними мужиками, бидлом, він зовсім не хотів будь-що робити, обіймати якусь посаду, ба навіть керувати своїми маєтками. Марнував сили на бенкети, розваги, полювання, гру в карти і розпусту. Словом, перейняв найгірші риси гоноровитої, легковажної шляхти.

Тож усе частіше спадало на думку Лисаветі покинути Київ і принаймні не так часто бачити синову духовну ницість. Сподівалася на онуків, — вона б їх виховала в своєму дусі, — але онуків не було. Вдруге одружився Михайло, але й від другої жінки не було дітей. Врешті, він ніколи не був тверезий — де там ті діти...

І Лисавета почала спродувати свої маєтки. Тим паче, що в Луцьку занепадало братство. Вона перебралася туди, віддала всі свої кошти, і братство ожило, збудувало школу та будинок для бідних і сиріт.

Тепер Лисавета живе самотна. У скромненькій хатинці, без служниць і родичів. Дні проводить у книгозбірні монастиря, вишукує для Братської школи цінні книги, скуповує їх. І пише, уперто пише листи синові. Лисавета лишалась Лисаветою.

А його ці листи дратували, бісили.

Відчуваючи провину перед матір'ю, народом, Україною, він заливав своє нутро вином. Бенкети потребували грошей. Михайло продав місто Кошів. Пропив фільварки. Програв у карти село Монастирщину. Пустився берега син.

...Йде бабуся Лисавета. Постукує костуром. Шанобливо вклоняються їй зустрічні.

Вдячні їй волиняти: тепер і діти простих ремісників учаться в школі, і бідним є притулок.

Ось вона звернула на вузьеньку вуличку. Прямує під гору, до старого священика, — кажуть, у нього багато книг. Може, там є щось цікаве для книгозбірні? Для школи? Для майбутніх поколінь... Може, в нього є такі літописи, як ті, що згоріли колись у Києві під час страшної пожежі? Треба шукати, треба. Бо найдена книга з історії українського народу варта іноді більше, ніж виграна битва в бусурменів.

...Випросталася Лисавета, зупинилася на мить. Озирнулася, замріялася. Згадала, як нещодавно до неї завітали два спудеї Київської колегії... Розповіли, що її портрет висить у вітальні колегії... Та не це її втішило і розхвилювало. Її порадували самі спудеї.

Вони працюватимуть тут у школі. Вони — віддані рідному народові. Вони горять бажанням швидше приступити до діла, виховувати дітей у душі відданості своїй вітчизні, вони хочуть розвивати українську культуру, боротись проти католицизму та поневолення рідної України...

І вона, Лисавета, впізнала в цих двох юнаках себе.

„Побудувала колегію, а сина втратила? Ні, в мене багато синів... Мої сини — то спудеї колегії... То ті двоє, що

завітали до мене... Ті, що вчать в Києві. Моїм синам немає ліку... Їх легіони..."

Стоїть стара Лисавета, щасливо всміхається.

ЕПІЛОГ

Прошуміли роки, століття...

Давно-давно померла Лисавета Гулевичівна... Померла у сімдесят років, у своїй скромній хатині на тихій зеленій вулиці Луцька.

Померла в оточенні численних шанобливих братчиків.

Плакав над нею сивий Кирило Транквіліон Ставро-вельський, що саме приїхав провідати Лисавету, якій колись присвячував вірші, та й потрапив на похорон.

Плакали братчики, її сини.

Не приїхав лише Михайло. Не захотів.

Та й він невдовзі помер. Передчасно, нагло, у розквіті молодих років і у великих терзаннях... як і кожен перевер-тень.

Так, не було в нього, перекинчика, щастя, не зазнав радощів, не допомогло ні вино, ні гарні жінки...

Ні, коли ти, перевертню, зрадив рідну матір, зрадив і зневажив та ще й намагався забути рідну мову, що всмоктав з молоком матері; коли ти зрадив народ, Україну, споживаючи український хліб, то все життя висітиме над тобою прокляття, і яка б не була в тебе кар'єра, повне черево, зовнішнє благополуччя і тимчасові успіхи, щастя вже не матимеш, зраднику, і тебе все життя гризтиме хробак сумління і справедливої кари, і станеш ти нещасливим, і невеселим, і мстивим та заздрісним, і знервованим та лютим, як звірюка. Ти бажатимеш усім зла, особливо ж тим, хто годує тебе і терпить тебе на землі своїй, у хаті своїй, і здохнеш ти, як злодій чи вбивця, у великих муках; і які б там фанфари не дзвеніли над труною твоєю, всі подумки плюватимуть на твою могилу, і скоро вона щезне, перетреться, і не стане від тебе знаку на землі!

...З гамірливої Контрактової площі ми потрапляємо у тихеньку вуличку на Подолі. Й одразу наче поринаємо у глибину століть...

— Добридень, Лисавето! Ось твоя академія. Стоїмо на твоїй землі, Лисавето.

Забруковано, заасфальтовано все навколо. Тільки буйно кроняться каштани і липи...

Та зайдімо до колишньої академії, так омріяної Лисаветою. Зараз тут бібліотека, чудова книгозбірня україністики. Нам подають книги... І, беручи старовинні фоліанти, з вдячністю думаємо про тебе, далека Лисавето, про засновницю академії і цієї бібліотеки.

Пройде час, і вдячні нащадки поставлять отут на майдані бронзовий пам'ятник Лисаветі Гулевичівні, покровительниці української науки. Стоятиме вона у віках і вдивлятиметься у творіння свого розуму, в оновлену землю свою, у сивий Дніпро.

К і н е ц ь.

НАЙГОЛОВНІШІ ДАТИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ

Роксоляна (Настя Лісовська)

- 1505 рік — народилася в місті Рогатині (тепер Івано-Франківська область) в родині священника.
1520 рік — Настю захопили в полон кримські татари і продали в султанський гарем.
1520—1561 — дружина турецького султана Сулеймана I (1520—1566 рр.).
1561 рік — смерть Роксоляни.

Єлизавета Василівна Лозчина-Гулевичівна

- 1575 рік (приблизно) — народилася в сім'ї шляхтича Василя Гулевича.
1593 рік (приблизно) — перше одруження з Христофором Потієм — сином уніятського митрополита Іпанія Потія.
1606 рік — друге одруження з Стефаном Лозкою — маршалком Мириським. Переїзд у Київ.
1614 рік — пожежа на Подолі.
1615 рік, жовтень — пожертвування Лисаветою Василівною земельної ділянки і коштів для побудови школи, готелю для бідних і церкви на Подолі.
1615 рік — заснування Київського братства.
1620 рік — смерть Стефана Лозки. Лисавета переїхала з Києва до Луцька.
1642 рік — смерть Лисавети Лозчиної-Гулевичівни. Похована в місті Луцьку.

З М І С Т

	Стор.
РОКСОЛЯНА —	
Історична довідка (від В-ва)	4
Роксоляна	5
ЛИСАВЕТА ГУЛЕВИЧІВНА —	
Історична довідка (від В-ва)	58
Пожежа	59
Братство	72
Школа	84
Син	85
Самотність	89
Епілог	93
Найголовніші дати життя і діяльності	94

